

บทธรรมบรรยาย
ของ
พระอาจารย์มั่น ภูริทัตตเถระ

(24 หัวข้อ)

1 วิเวกธรรม

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงวิเวกธรรมแก่เมตตคฤมาณพคังต่อไปนี้

อุปธิกิเลสมีประเภท 10 ประการ คือ 1 ตัณหา 2 ทิฏฐิ 3 กิเลส 4 กรรม 5 ทุจริตความประพฤตชั่วด้วย กาย วาจา และใจ 6 อาหาร 7 ปฏิมะ 8 อุปาทินนกะ ธาตุสี่ 9 อายตนะหก 10 วิญญาณกายหก ทุกข์ทั้งหลายมีชาติทุกข์เป็นต้น ย่อมมีอุปธิกิเลสเหล่านี้เป็นเหตุ เป็นนิพพาน เป็นปัจจัย เมื่อบุคคลมารู้ทั่วถึง รู้แจ้งประจักษ์ชัดด้วยวิปัสสนา ปัญญาว่า สังขารทั้งหลายไม่เที่ยง เป็นทุกข์ ธรรมทั้งหลายเป็นอนัตตา หรือมารู้ทั่วถึงว่า ยัม กิยจิจิ สมุทยธมมัม สัพพทนตัม นิโรธธมมัม สิ่งใดสิ่งหนึ่งมีความเกิดเป็นธรรมดา สิ่งนั้นทั้งหมดมีความดับเป็นธรรมดา ดังนี้แล้วเป็นผู้ตามเห็นซึ่งชาติว่าเป็นแดนเกิดแห่งวิภูฏทุกข์ และมาเห็นว่าอุปธิเป็นแดนเกิดแห่งชาติทุกข์เป็นต้นแล้ว ก็ไม่พึงทำอุปธิมีต้นหาเป็นต้น ให้เจริญขึ้นในสันดานเลย

เมื่อจะทรงแสดงธรรมเครื่องข้ามตัณหา จึงตรัสพระคาถาว่า ยัม กิยจิจิ สญชานาสิ อุทธัม อโธ ติโยจจาปิ มชเณ เอเตสุ นนทิจจ ปนุชชวิญญาณัม ภเว น ติฏฐุ คุก่อนท่านทั้งหลาย ท่านจงรู้สิ่งใดสิ่งหนึ่งในเบื้องบน เบื้องต่ำ และเบื้องขวาง สถานกลางแล้วจงบรรเทาเสีย จะละเสียซึ่งความเพลิดเพลिनและความถือมั่นในสิ่งเหล่านั้น วิญญาณของท่านก็จะไม่ตั้งอยู่ในภพดังนี้

คำว่าเบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวางสถานกลางนั้น ทรงแสดงไว้ 6 นัย คือนัยที่ 1 อนาคตเป็นเบื้องบน อดีตเป็นเบื้องต่ำ ปัจจุบันเป็นเบื้องขวางสถานกลาง นัยที่ 2 เหล่าธรรมที่เป็นกุศล เป็นเบื้องบน เหล่าธรรมที่เป็นอกุศล เป็นเบื้องต่ำ เหล่าธรรมที่เป็นอัพยาทุกตเป็นเบื้องขวางสถานกลาง นัยที่ 3 เทวโลกเป็นเบื้องบน อบายโลก เป็นเบื้องต่ำ มนุสสโลกเป็นเบื้องขวางสถานกลาง นัยที่ 4 สุขเวทนา เป็นเบื้องบน ทุกขเวทนา เป็นเบื้องต่ำ อุเบกขาเวทนาเป็นเบื้องขวางสถานกลาง นัยที่ 5 อรูปธาตุเป็นเบื้องบน กามธาตุเป็นเบื้องต่ำ รูปธาตุเป็นเบื้องขวางสถานกลาง นัยที่ 6 กำหนดแต่พื้นเท้าขึ้นมาเบื้องบน กำหนดแต่ปลายผมลงไปเป็นเบื้องต่ำ ส่วนท่ามกลางเป็นเบื้องขวางสถานกลาง เมื่อท่านมาสำคัญหมายรู้เบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวางสถานกลาง ทั้ง 6 นัยนี้แล้ว แม้อย่างใดอย่างหนึ่งพึงบรรเทาเสียซึ่งนั่นที ความยินดี เพลิดเพลिन และอภินิเวส ความถือมั่นด้วยตัณหา และทิฏฐิในเบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวางสถานกลาง เสียให้สิ้นทุกประการ แล้ววิญญาณของท่านจะไม่ตั้งอยู่ในภพและปุนภพอีกเลย เมื่อบุคคลมารู้ชัดด้วยญาณจักขุในส่วนเบื้องบน เบื้องต่ำ เบื้องขวางสถานกลาง ไม่ให้ตัณหาชานไปในภพ

น้อย ภพใหญ่ มีญาณหยั่งรู้ในอริยสัจ 4 เป็นผู้ไม่มีกังวล คือ รากะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ และทุจจริตต่างๆ ละกังวลทั้งปวงเสียแล้ว กามภเว อสตัต ก็เป็นผู้ไม่ข้องเกี่ยวพัวพันในวัตถุกาม และกิเลสกาม ในกามภพและปฐภพอีกเลย ท่านนั้นเป็นผู้ข้ามโอฆะ ห้วงลึกที่กตสควัให้จมอยู่ในวัฏฏสงสารฯ โอฆะนั้น 4 ประการคือ 1 กาม โอฆะ 2 ภวโอฆะ 3 ทิฏฐิโอฆะ 4 วิชชาโอฆะ ติน โฉ จ ปรี ท่านนั้นย่อมข้ามห้วงทั้ง 4 ไปฟากโน้น คือ พระนิพพานธรรม อภิเษ เป็นผู้ไม่มีตะปูคือกิเลสเป็นเครื่องตรึงแล้ว กิเลสทั้งหลายที่เป็นประธาน คือ รากะ โทสะ โมหะ มานะ ทิฏฐิ และกิเลสที่เป็นบริวาร มี โกโร อุปนาโห เป็นต้น จนถึงอกุศลอกิสังขารซึ่งเป็นประหนึ่งตะปู เครื่องตรึงจิตให้แนบแน่นอยู่ ยากที่สัตว์จะหลุดจะถอนให้เคลื่อนให้หลุดได้ เมื่อบุคคลมาละเสียแล้ว ตัดขึ้นพร้อมแล้ว เผลอเสียด้วยเพลิงคือญาณแล้ว เป็นนรชนผู้รู้ผู้ดำเนินด้วยปัญญาอันเป็นเครื่องรู้แจ้งชัดเป็นเวทกุ ผู้ถึงฝั่งแห่งวิद्याในพระศาสนา นี้ ไม่มีความสงสัยใน ทุกข์ สมุทัย นิโรธ มรรค และปฏิจจสมุปบาทธรรม ปัจจัยการ ย่อมบรรลุถึงวิเวกธรรม คือพระอมฤตนิพพานด้วยประการฉะนี้

2 สันติธรรม

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อจะทรงแสดงซึ่งสันติธรรมแก่โศตกมาณพ จึงตรัสพระคาถาว่า ยักิจิ สญชานาสี โชตก อุททอ โธ ติโยญญาปี มชเณ เอต วิทิตวา สงโคติ โลเก ภวากาย มากาสิ ตันหิ แปลความว่า ดูกร โชตกะ ท่านมากำหนดรู้หมายรู้ซึ่งอารมณ์อันใดอันหนึ่ง ซึ่งเป็นเบื้องต้น เบื้องต่ำ เบื้องขวางสถานกลางว่า เป็นเครื่องข้องอยู่ในโลก เครื่องเกี่ยวสัตว์ไว้ในโลกดังนี้แล้ว อย่าได้ทำซึ่งค้นหา ความปรารถนาเพื่อภพน้อยภพใหญ่เลย ดังนี้

อธิบายว่า ท่านมารู้แจ้งสัญญาอันนี้ด้วยปัญญาว่า เป็นเครื่องข้องเครื่องติดอยู่ในโลกดังนี้แล้ว อย่าได้ทำค้นหา ความปรารถนาเพื่อภพน้อยภพใหญ่เลย ส่วนคำว่าเบื้องต้น เบื้องต่ำ เบื้องขวางสถานกลางในพระคานานั้น ก็มีนัยอธิบายเป็น 6 นัยเช่นเดียวกับเรื่องวิเวกธรรมที่กล่าวมาแล้ว

ทรงแสดงที่อาศัยแห่งกิเลสปัญจธรรมมีสัญญาเป็นนิทานว่า ค้นหา มานะ ทิฏฐิ อันทำให้สัตว์เน้นซ้ำ 3 ประการนี้ มีสัญญาความสำคัญหมายเป็นเหตุให้เกิด เมื่อบุคคลมาสำคัญหมายในส่วนอดีต อนาคต ปัจจุบัน สุข ทุกข์ อุเบกขา กุศลอกุศล อภัยกฤต สามชาตุ สามภพ ด้วยประการใดๆ ปัญจสังขาร ที่ทำให้เน้นซ้ำ คือ ค้นหา มานะ ทิฏฐิ บังเกิดกล้าเจริญทวีขึ้นด้วยประการใดๆ ทำให้บุคคลเกิดความเห็นถือนั่นด้วยค้นหาว่า เอต มม นั้นเป็นของเรา ถือนั่นด้วยมานะว่า เอโสหสมมิ เราเป็นนั่น ถือนั่นด้วยทิฏฐิว่า เอโส เม อตตา นั้นเป็นตัวตนแก่นสารของเรา ดังนี้แล้วก็ข้องอยู่ในอารมณ์นั้นๆ ด้วยฉันทะรากะ สเนหาอาลัย ผูกพันจิตใจไว้ไม่ให้ปลื้อมปลดออกได้ สัญญาอันเป็นนิทาน เป็นเหตุเกิดแห่งค้นหา มานะ ทิฏฐิกิฉิ ค้นหา มานะ ทิฏฐิอันเกิดแต่สัญญานั้นก็ฉิ สงโค เป็นเครื่องข้องเครื่องติด เครื่องเกี่ยวสัตว์ไว้ในโลกไม่ให้พ้นไปได้ เอต วิทิตวา สงโคติ โลเก ท่านรู้แจ้งประจักษ์ว่าสัญญาเป็นเหตุแห่งค้นหา มานะ ทิฏฐิ ค้นหา มานะ ทิฏฐิ มีสัญญาเป็นเหตุดังนี้แล้ว ท่านอย่าได้ทำค้นหา คือความ

ปรารถนาดีนรณ ด้วยงานหวังต่างๆ เพื่อภพน้อยภพใหญ่เลย ท่านจงหยั่งญาณรู้ซึ่งด้วยตราฐ คือ ปัญญา แล้วเห็นประจักษ์แจ้งชัดว่า เป็นเครื่องผูกจำ เป็นเครื่องเกี่ยวสัตว์ไว้ในโลก ท่านอย่าได้ทำซึ่งตัณหา เพื่อภพน้อยภพใหญ่เลย ตัณหาอันเป็นไปในอาหารวิสัยคือรูป เสียงกลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์ แตกต่างโดยอาการปฏิกูลเป็น 3 ประการ คือกาม ตัณหา ภวตัณหา วิภวตัณหา ตัณหา 6 หมู่ ตามอารมณ์ สามอย่างตามอาการที่เป็นไปในภพ เป็นธรรมอันเกิดอีก เกิดขึ้นเป็นไปพร้อมกับทุกข์ คืออุปทานขันธ ท่านอย่าได้ทำตัณหาขึ้น เพื่อภพน้อยภพใหญ่เลย ท่านจงละตัณหาขึ้นเสีย จงบรรเทาเสีย ทำตัณหาขึ้นให้มีที่สุด ท่านจงยังตัณหาขึ้นให้ถึงซึ่งอันจะยังเกิดตามไม่ได้ ท่านจงละตัณหาขึ้นด้วยสมุจเฉตปาหวนเถิดฯ

3 อนุปาทาปรินิพาน

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้า เมื่อทรงแสดงอนุปาทาปรินิพานของพระอริยสาวก ผู้บรรลุอาภิญญาญาณตนสมาบัติ แก่อุปสีวมาณพ โดยหลักเถียงสัตตตวาตะและอุจเฉทวาตะทั้งสองเสีย จึงตรัสพระคาถาว่า
อจณิยา วาตเวคณ จิตตา อตถิ ปเลติ น อุเปติ สงขิ เอว มุณี นาม กายา วิมุตโต อตถิ ปเลติ น อุเปติ สงขิ

แปลว่า เปลวเพลิงอันกำลังมพัดดับไปย่อมดับ ไม่ได้ว่าไปไหนฉันใด ท่านผู้เป็นมุณี พ้นพิเศษแล้วจากนามกายย่อมถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้ นับไม่ได้ ว่าไปไหนฉันนั้น

วาทา อันว่าลมทั้งหลาย โดยปริยายในนิเทศ ว่าลมมาทิสบูรพา ปัจฉิม อุตฺร ทักษิณ ลมมีรูปสี ลมไม่มีรูปสี ลมเย็น ลมร้อน ลมกล้า ลมแวมภภา พัดมา แต่พื้นดินขึ้นไปได้โยชน์หนึ่ง ลมปิกสัตว์ ปิกครุฑ ลมไบตาล ลมเปลวเพลิงอันกำลังลมเหล่านั้นพัดแล้วเปลวเพลิงย่อมถึงซึ่งอันตั้งอยู่ไม่ได้ ย่อมตั้งสงบราบไป ย่อมไม่ถึงซึ่งอันนั้น ย่อมไม่ถึงซึ่งโอรหาร ว่าเปลวเพลิงไปแล้วยังทิสโน้นๆ ดังนี้ฉันใด บุคคลผู้บรรลุอาภิญญาญาณตนสมาบัติเป็นเสขมุณินั้น เป็นผู้พ้นวิเศษแล้วจากรูปกายในกาลก่อนเป็นปกติ ให้มรรคที่ 4 เกิดขึ้นในสมาบัตินั้น เป็นผู้พ้นวิเศษแล้วจากนามกายอีก เพราะความที่พ้นจากนามกาย อันท่านได้กำหนดรู้แล้ว เป็นอุปโตภาควิมุตติ พ้นวิเศษแล้วจากส่วนสองด้วย ส่วนสองเป็นชีณาสวะอรหัตตร์ ถึงซึ่งอันไม่ตั้งอยู่คืออนุปาทาปรินิพานแล้วตรัสพระคาถาต่อไปว่า

อตถิ ตสส น ปมาณมตฺติ เยน นํ วชชํ ตํ ตสส นตฺติ สพฺเพสุ ฐมฺเมสุ สมฺมุเตสุ สมฺมุเต วาทปถาปิ สพฺเพ
แปลว่า สิ่งสภาวะเป็นประมาณของพระชีณาสพอสดงคตดับแล้วย่อมไม่มี บุคคลทั้งหลายจะพึงกล่าวว่าคุณนั้นด้วยกิเลสใด กิเลสนั้นของท่านก็ไม่มีธรรมทั้งหลายมีขันธเป็นต้น อันพระชีณาสพลอนขึ้นพร้อมแล้ว แม้ทางวาตะทั้งปวงที่บุคคลจะพึงกล่าวพระชีณาสพท่านก็ตัดขึ้นพร้อมแล้ว

สิ่งสภาวะอันเป็นธรรมนั้น ได้แก่รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ย่อมไม่มีแก่ท่าน ท่านละเสียแล้ว ตัดขึ้นพร้อมแล้ว ท่านเผาเสียด้วยเพลิงคือญาณแล้ว เมื่อขันธ อยตนะ ธาตุ คติ อุบัติ ปฏิสนธิ ภพ สังขาร และวิญญาณ ท่านถอนขึ้นเสียแล้ว ตัดเสียขาดแล้ว มีอันไม่บังเกิดต่อไป เป็นธรรมคา วาตะ อันเป็นคลองเป็นทางที่จะกล่าวด้วยกิเลสและขันธ และอกิสังขาร ท่านเพิกถอน สละวางเสียสิ้นทุกประการแล้ว ด้วยประการฉะนี้

4 ปริญา 3 ประการ

การกำหนดรู้ตัวตนนั้น กำหนดรู้ด้วยปริญา 3 ประการ คือ

1. ญาณปริญญา คือความกำหนดรู้ชัดเจนว่า นีรูปร่างนี้ นีสัททนต์หา นีกันธนต์หา นีรสนต์หา นีโผฏฐัพพะนต์หา นีธัมมนต์หา อย่างนี้แลชื่อว่าญาณปริญญา

2. ติรณปริญญานั้นคือ ภิขุกระทำนต์หาทั้ง 6 ให้เป็นของอันตนรู้แล้ว พิจารณาใคร่ครวญ ซึ่งนต์หาโดยความเป็นของไม่เที่ยง เป็นทุกข์ เป็นโรกเสียดแทง เป็นต้น อย่างนี้แลชื่อว่าติรณปริญญา

ปหานปริญญานั้นคือ ภิขุมาพิจารณาใคร่ครวญ ฉะนี้แล้ว ละเสียดนต์หา บรรเทาเสียด ถอนเสียด และกระทำให้สิ้นไป ให้ถึงซึ่งความไม่เป็นต่อไปอย่างนี้และชื่อว่าปหานปริญญา

5 อาสวะ 4 ประการ

อนาสวา ผู้ชื่อว่าไม่มีอาสวะคือไม่มีอาสวะ 4 ประการ ได้แก่ 1 กามาสวะ 2 ภวาสวะ 3 ทิฏฐาสวะ 4 อวิชชาสวะ บุคคลผู้ใดมาละเสียด ตัดเสียดขาดแล้ว ซึ่งอาสวะทั้งหลายเหล่านั้น มิให้มันบังเกิดขึ้นได้ต่อไป ผู้นั้นเป็น อนาสวะคือผู้ไม่มีอาสวะแล

6 อตตานุทิฏฐิ

อตตานุทิฏฐิติวัจจติ วิสตีวตตูกา สกกายทิฏฐิ สักกายทิฏฐิ อันมีวัตถุ พุทธบัณฑิตเรียกว่า อตตานุทิฏฐิ ความตามเห็นซึ่งอัตตมะตัวตน ได้ในขั้น 5 ขั้น ละ 4 วัตถุ บรรจบเป็นวัตถุ 20 ทิศคือปฤษณผู้ไม่ได้สดับฟัง ณ โลกนี้

1 รูปปี อตตโต สมนุปสสติ เห็นรูปโดยความเป็นต้นบ้าง

2 รูปวันต์ วา อตตานํ สมนุปสสติ เห็นตนเป็นรูปบ้าง

3 อตตนิ วา รูปปี สมนุปสสติ เห็นรูปมีในตนบ้าง

4 รูปสมํ วา อตตานํ สมนุปสสติ เห็นตนมีในรูปบ้าง ดังนี้

แม้ในเวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาน ก็มีวัตถุอย่างละ 4 เช่นเดียวกัน จึงบรรจบเป็นกายทิฏฐิ 20 วัตถุ ด้วยประการฉะนี้

เมื่อบุคคลตรัสรู้อริยสัจ 4 ประชุมลงในขณะจิตอันเดียวได้แล้วชื่อว่า เป็นผู้ละสักกายทิฏฐิ เมื่อบุคคลใดมาเช่นนี้ ซึ่งอตตานุทิฏฐิ คือความเห็นผิดว่าเป็นอัตตาดังตนลงเสียได้แล้ว ก็จะพึงเป็นบุคคลผู้ข้ามมฤตยูความตายเสียได้ เหว โลก อเวกขนตํ มจจราชา น ปสสติ เมื่อบุคคลมาเห็นซึ่งโลกทั้งหลาย คือขันธโลก อายุตนโลก และธาตุโลก โดยความเป็นของสูญ สंहารอตตานุทิฏฐิลงเสียได้อย่างนี้ มฤตยูราช คือความตายย่อมไม่เห็น เพราะบุคคลผู้นั้นพ้นสัตว์วิสัยเสียแล้ว มัจจราชย่อมไม่เห็นซึ่งผู้นั้น ผู้นั้นย่อมถึงพระนิพพานธรรมอันเป็นวิสัยแห่งมฤตยูราช

ล่วงวิสัยมฤตยูราชเสียได้ด้วยประการฉะนี้

7 สังสารทุกข์

สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเทศนา ซึ่งสังสารทุกข์ไว้ว่า สังสภาระการท่องเที่ยวเกิดตายของสัตว์เปรียบเหมือน
สระ คือเป็นโอกาสที่เกี่ยวที่ลงของสัตว์ทั้งหลาย

สโรติ วุจจติ สัสสาโร ก็ที่ท่านเรียกว่าสังสภาระนี้หมายถึงความท่องเที่ยวไปด้วยการบังเกิดและจุติ อาคมน์ การมาสู่
โลกนี้ คมนน์ การไปสู่โลกหน้า คมนาคมนน์ ทั้งไปและมา กาล์ กาลกิรียา คือมรณะชาติชีวิตอินทรีย์ คติ ความไป
ภวากโว ภพน้อยภพใหญ่ จุติ ความเคลื่อนจากภพ อุปปตติ ความเข้าถึงอตตภาพ นิพพตติ ความปรากฏชัดแห่ง
ขันธ ชาติ ความเกิด ชรา ความแก่ มรณ ความตาย

ความท่องเที่ยว บังเกิด กำเนิด เกิด แก่ ตาย อันเป็นประหนึ่ง โคลูกสวมคอเข้าไปในแอกฉะนั้น ได้ชื่อว่า สังสภาระ
คือเสือกไสคั้นไป ซึ่งแสดงไว้ว่า ขนธานํ ปฏิปาฏิยา ธาตุอายุตนา นญจ อนโนจจินนํ ฏฏภูมานา สัสสาโรติ วุจจติ
ลำดับแห่งขันธธาตุ และอายตนะทั้งหลายเป็นไปอยู่ไม่ขาดสาย ผู้รู้ท่านกล่าวว่า สงสาโร คือความเสือกชาน
ท่องเที่ยวไป

สังสภาระนี้ เมื่อจะกำหนดนามในสาคร 4 เป็นดังนี้ สังสารสาคร 1 ชลสาคร 1 นยสาคร 1 ญาณสาคร 1 สังสาร
สาครชื่อว่าสโร คือสังสภาระเปรียบเหมือนสระ

บทว่า มชฌม สรสมิ ติฏฐตุํ นั้นแสดงว่า สระสังสารสาครนี้ เป็นมัชฌมสถานกลาง เพราะว่าที่สุดเบื้องต้น และ
ที่สุดเบื้องปลายแห่งสังสารนั้น อันบุคคลหาไม่รู้ชัดไม่ ในเงื่อนเบื้องต้นและเบื้องปลายแห่งสังสารนั้นไม่
ปรากฏ จึงเป็นมัชฌมสถานกลาง ด้วยประการฉะนี้

มชฌม สัสสาเร สตตา จิตา ก็แลสัตว์ทั้งหลายได้ตั้งอยู่แล้วในสังสภาระอันเป็นสถานกลาง ซึ่งเกิดโอฆะห้วงน้ำใหญ่
ท่วมท้น คือ 1 กามโอฆะ 2 ภวโอฆะ 3 ทิฏฐิโอฆะ 4 อวิชชาโอฆะ โอฆะทั้ง 4 แต่ละอย่างๆ อาศัยปัจจัยนั้นๆ
แล้วเกิดขึ้น เจริญทวีมากขึ้นเป็นห้วงพัดพาสัตว์ให้เพียบด้วยทุกข์ คือ เกิด แก่ เจ็บ ตาย อยู่ในสระสังสภาระนั้นถูก
ภัยใหญ่เบียดเบียนรำไป ภัยใหญ่คือ ชาติ ความเกิด ชรา ความแก่ พยาธิ ความเจ็บ ป่วยไข้ มรณ ความตาย แดก
ขาดแห่งชีวิตอินทรีย์ ทกข์ ความทุกข์กายลำบากใจ เหล่านี้แหลเป็นภัยใหญ่หลวงนัก เมื่อเกลือกกล่นอยู่ใน
สระสังสภาระ ชรามจจุปรเตนานํ เหล่าสัตว์ผู้ตั้งอยู่ ณ สังสภาระอันเป็นสถานกลาง เกิดห้วงและมีภัยใหญ่หลวง เป็น
สัตว์อันความแก่และความตายแวดล้อมเบียดเบียนเป็นนิตย์ ความแก่และความตายท่านกำหนดเป็นประธาน
แห่งความทุกข์ทั้งหลาย เอวมา ทิตเก โลเก ชราย มรณน จ โลเกคือขันธ ธาตุ อายตนะ รุ่งเรืองแต่ต้น เพราะความ
แก่และความตายเข้าจุดเผา เหล่าสัตว์ที่ตั้งอยู่ ณ สระสังสภาระ อันเป็นสถานกลาง เกิดห้วงและมีภัยใหญ่หลวง รุม
เบียดเบียนด้วยประการฉะนี้

8 เนกขัมมธรรม

เนกขัมม ปัสส เชมโต ท่านจงเห็นเนกขัมมะโดยความเป็นธรรมเกษม จากโยคะทั้งปวงเถิดฯ
พระนิพพาน ก็ชื่อว่า เนกขัมมะ ปฏิปทาที่จะให้สัตว์ถึงพระนิพพานก็ชื่อว่า เนกขัมมะ นิพพานคามินีปฏิปทา ชื่อ
ว่าเนกขัมมะนั้น คือสัมมาปฏิปทา ปฏิบัติดำเนิน กาย วาจา จิตชอบ อนุโลมปฏิปทา ปฏิบัติ อนุโลมแก่ธรรมนั้น
อปจณิกปฏิปทา ปฏิบัติไม่เป็นข้าศึกแก่พระนิพพาน อนุตตปฏิปทา ปฏิบัติไปตามเนื้อความแห่งพระนิพพาน
ธมมานุปฏิปทา ปฏิบัติซึ่งธรรมอันสมควรแก่โลกุตตรธรรม คือบำเพ็ญศีลให้บริบูรณ์ รักษาทวารในอินทรีย์
ทั้งหลาย รู้ประมาณในโภชนะประกอบตามซึ่งธรรมของผู้ตื่นอยู่ คือสติสัมปชัญญะ สติปฏิฐาน 4 สัมมัปปธาน 4
อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 อัญญาสิกขมรรค 8 นิพพานคามินีปฏิปทา มีศีลสังวรเป็นต้น นี้ชื่อว่า
เนกขัมมธรรม เป็นเบื้องต้นที่จะจะให้บรรลุถึงเนกขัมมะคือพระนิพพาน ปัสสิตวา เมื่อบุคคลมาเห็นแล้วเลือก
แล้วให้มีการแจ้งแล้ว กระทำให้ปรากฏแล้ว ซึ่งเนกขัมมะคือพระนิพพานอันเป็นธรรมเกษมย่อมพ้นทุกข์ทั้งปวง
เป็นผู้ปลอดภัยในที่ทุกสถานในกาลทุกเมื่อเถ

9 อุปสันตบุคคล

สิ่งอันใดหรืออารมณ์อันใดที่ได้ยึดไว้แล้ว จับต้องแล้ว ถือมั่นแล้ว ด้วยอำนาจ ตัณหา มานะ และทิฏฐิ อันมีอยู่ใน
สันดาน สิ่งอันนี้ หรืออารมณ์อันนี้ ท่านพึงสละละวางเสีย พึงปลดเปลื้องเสียพึงละเสียพึงบรรเทาเสีย พึงกระทำ
ให้มีที่สุด พึงให้ถึงซึ่งอันเกิดตามไม่ได้ มา เต วิชชตุ กิณฺณนํ เครื่องกังวลคือราคะ โทษะ โมหะ และทิฏฐิ กังวล
คือกิเลสและทุจริตอย่าให้มีในสันดาน ยํ ปุพเพ ตํ วิโสเสหิ สิ่งใดมีในภายก่อน ท่านจงยังสิ่งนั้นให้เหือดแห่ง
ปัจฉา เต มาหุ กิณฺณนํ กังวลในภายหลัง อย่าให้มีในสันดาน มชฺเฌ เจ โน คหสสฺสึ ท่านอย่าได้ถือเอา ณ
ท่ามกลาง อุปสนโต จริสสฺสึ ท่านก็จักเป็นคนสงบระงับแล้ว เทียวอยู่

10 กุมารกสตัป เทวตาปุจฉิตปัญหาพยากรณ์

ปัญหาว่า มีจอมปลวกแห่งหนึ่ง กลางคืนเป็นคว้น กลางวันเป็นเปลว ฯลฯ พราหมณ์สั่งให้ศิษย์ชื่อสุเมธชูดด้วย
ศัสตรา สิ่งนั้นได้แก่อะไร?
พระตรัสพยากรณ์ว่า จอมปลวกได้แก่ร่างกายอันเจือด้วยสมภพธาตุของมารดาบิดา และมหาภูตธาตุทั้ง 4 จึงเกิดมี
ขึ้นได้ กลางคืนเป็นคว้นหมายถึงการตริตริกนิกคิถของบุคคล พราหมณ์ได้แก่ ตถาคตสุเมธได้แก่ภิกษุผู้มีปัญญา
ดีในพระธรรมวินัยนี้ การชูดหมายถึงความเพียร ศัสตราหมายถึงอริยปัญญาอันสามารถประหารกิเลสขณะนี้แล
ฯ

11 เหตุเกิดความเพียร

เมื่อความเพียรจะเกิดขึ้น ก็เพราะสังเวควัตถุเบื้องต้น 8 ประการคือ ชาติทุกข์ 1 ชราทุกข์ 1 พยาธิทุกข์ 1 มรณทุกข์ 1 อบายทุกข์ 1 อนาคตทุกข์ 1 อาหารกเวติทุกข์ 1

12 ภัทเทกรัตตสูตร

สมัยสมเด็จพระผู้มีภาคเจ้าเสด็จประทับที่พระเชตุพนาราม กรุงสาวัตถี ได้ตรัสภัทเทกรัตตสูตรแก่ภิกษุทั้งหลายว่า

ผู้มีปัญญา ไม่ควรให้สิ่งล่วงไปแล้วมาตาม ไม่ควรหวังสิ่งซึ่งยังมาไม่ถึง เพราะว่าสิ่งใดล่วงพ้นไปแล้วสิ่งนั้นอันเราละเสียแล้ว อนึ่งสิ่งใดซึ่งไม่มาถึงแล้ว สิ่งนั้นก็ยังไม่มาถึง เพราะฉะนั้นผู้มีปัญญาจึงไม่ควรให้สิ่งซึ่งล่วงไปแล้วมาตาม ไม่ควรหวังสิ่งซึ่งไม่มาถึง ก็ผู้มีปัญญาได้มาเห็นธรรม ซึ่งเป็นปัจจุบันเกิดขึ้นจำเพาะหน้าแจ้งชัดอยู่ในที่นั้นๆ ความเห็นแจ้งธรรม ซึ่งเป็นปัจจุบันของท่านนั้นไม่ง่อนแง่น ไม่กำเริบด้วยดี ผู้มีปัญญาอันมาได้ ความเห็นแจ้งในธรรมซึ่งปัจจุบันอันไม่ง่อนแง่นและไม่กำเริบด้วยดีแล้ว ควรเจริญความเห็นนั้นไว้เนืองๆ ความเพียรเผากิเลสให้เร่าร้อนอันผู้มีปัญญาควรริบทำเสียในวันนี้ทีเดียว ใครจะพึงรู้ว่าความตายจะมีในวันพรุ่งนี้ เพราะว่าผู้ความหวังเหนียว ความผูกพันกับด้วยมฤตยูความตายซึ่งมีเสมาใหญ่หนักไม่ได้เลย เพราะฉะนั้นความเพียรเผากิเลสให้เร่าร้อน อันผู้มีปัญญาควรทำเสียในวันนี้ทีเดียว นักปราชญ์ผู้สงบระงับ ข่อมกล่าวสรรเสริญผู้มีปัญญาซึ่งมีธรรมเป็นเครื่องอยู่ มีความเพียรเผากิเลสให้เร่าร้อน ไม่เกียจคร้านขยันหมั่นเพียรทั้งกลางวันและกลางคืนอย่างนี้ ผู้ที่นั่นแล้วผู้มีราตรีเดียวเจริญดังนี้ เมื่อตรัสอุเทศนี้จบแล้ว จึงตรัสวิภังค์ต่อไปว่า ภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลให้สิ่งซึ่งล่วงไปแล้วมาตามอยู่ไหน? บุคคลมาคิดว่า ณ กาลล่วงไปแล้วเมื่อก่อน เราได้เป็นผู้มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ อย่างนี้ๆ แล้ว นำความเพิลิตเพลินในขันธมีรูปขันธเป็นต้น ซึ่งล่วงไปแล้วนั้น มาตามอยู่ ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้แล ชื่อว่าบุคคลให้สิ่งซึ่งล่วงไปแล้ว มาตามอยู่ภิกษุทั้งหลาย ก็บุคคลไม่ให้สิ่งซึ่งล่วงไปแล้ว มาตามอยู่เป็นไหน? ถ้า บุคคลมาคิดว่า ณ กาลไกลล่วงไปแล้วเราได้เป็นผู้มีรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณอย่างนี้ๆ แล้วไม่นำความเพิลิตเพลินในขันธ มีรูปขันธเป็นต้น ซึ่งล่วงไปแล้วนั้นมาตาม อยู่ ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้แลชื่อว่าบุคคลไม่ให้สิ่งซึ่งล่วงไปแล้วมาตามอยู่ เบื้องหน้าก็ไม่ปรารถนาไม่ให้มาตามอยู่และปัจจุบันก็ไม่ให้มาตามอยู่ ไม่ถือว่าเราว่าเขา ชื่อว่าไม่ง่อนแง่นอยู่ในธรรมทั้งหลาย พระอริยสาวกและสัตบุรุษ ท่านไม่ตามเห็นว่า รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ โดยความเป็นตัวตนบ้าง ไม่ตามเห็นตัวตนว่ามีรูป เวทนา สังขาร วิญญาณบ้าง ไม่ตามเห็นรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณในตัวตนบ้าง ไม่ตามเห็นตัวตนในรูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณบ้าง ภิกษุทั้งหลายอย่างนี้แล ชื่อว่า บุคคลไม่ง่อนแง่นอยู่ในธรรมทั้งหลาย ซึ่งเกิดขึ้นจำเพาะหน้าจะนี้แล

13 พหุเวทนิยสูตร

สูตรนี้ว่าด้วยเวทนา เวทนา 2 นั้นคือ เวทนาทางกายอย่าง 1 เวทนาทางจิตอย่าง 1 เวทนา 3 นั้น คือ สุข 1 ทุกข์ 1

อุเบกขา 1 เวทนา 5 นั่นคือ สุขเวทนา 1 ทุกข์เวทนา 1 โสมนัสสเวทนา 1 โทมนัสสเวทนา 1 อุเบกขาเวทนา 1 เวทนา 6 อย่างนับตามทวาร 6 เวทนา 18 เวทนา 36 เวทนา 108

14 พึงเป็นคนมีสติ

อย่าถ่อมมันแกวลงในโลกทั้งปวง ความเสื่อมปัญญา นักปราชญ์ท่านติเตียน ความเจริญปัญญา เลิศกว่าความเจริญทั้งปวง

15 อนุตตริยะ 6

พระผู้มีพระภาค ตรัสเทศนาแก่ภิกษุทั้งหลายว่ากิจทั้งหลายไม่มีกิจอื่นยิ่งขึ้นไปกว่าสิ่งเหล่านี้คือ ความเห็น 1 ความฟัง 1 ความได้ศรัทธา 1 ความศึกษา 1 ความบำเรอปฏิบัติ 1 ความระลึก 1

16 อปัณณกกรรม

ความสำรวมอินทรีย์ 6 ไม่คู่ด้วยนิมิต ไม่คู่ด้วยอนุพยัญชนะ ให้คู่ด้วยสุกนิมิต ความรู้ประมาณในโภชนะและชาคริยานุโยค ความพากเพียรอย่างผู้ตื่นอยู่ โดยกำหนดเวลาไว้ดังนี้ ตั้งแต่อรุณขึ้นไปตลอดถึงพลบค่ำเวลา 1 ตั้งแต่ย่ำค่ำไปจนถึงหนึ่งยามเวลา 1 ยามกลางตั้งแต่ 4 ทุ่ม นอนจนถึง 8 ทุ่มลุกขึ้น - ตั้งแต่ยามกลางล่วงไปแล้วจนตลอดอรุณขึ้นใหม่เวลา 1 เวลาเป็นที่ชำระจิตให้บริสุทธิ์ เป็น 3 เวลาจะนี้ ให้ผู้ประกอบความเพียรทำอย่างนี้จึงชื่อว่าชาคริยานุโยค

กรรม 3 ประการจะให้กำจัดเสียซึ่งอาสวะเรียกว่าอปัณณกกรรม ผู้ปฏิบัติตามที่ทำความเพียรไม่ผิดดังนี้

17 อริยทรัพย์

สัทธา 1 หิริ 1 โอตตปปะ 1 พาหุสัจจะ 1 วิริยะ 1 สติ 1 ปัญญา 1

18 ธรรมเป็นเหตุเจริญเจโตวิมุตติ

ก: ภิกษุในพระธรรมวินัยนี้ มีมิตรดี มีสหายดี มีเพื่อนดี อันนี้เป็นไปเพื่อความแก่กล้า แห่งเจโตวิมุตติที่ยังไม่แก่กล้าฯ

ข: ภิกษุเป็นผู้มีศีล สำรวมด้วยธรรม เครื่องสำรวมคอปาทิโมกข์ ถึงพร้อมด้วยมรรยาท และที่เทียวไปอันสมควร

อยู่เป็นนิคัย เห็นภัยในโทษมีประมาณน้อยโดยปกติ สมาทานศึกษาอยู่ในสิกขาทั้งหลาย ธรรมอันนี้เป็นไปด้วยดี เพื่อความแก่กล้าแห่งเจโตวิมุตติที่ยังไม่แก่กล้าฯ

ค. ภิกษุเป็นผู้พากเพียรหมั่น ไม่ทอดธุระในการกุศล ธรรมอันนี้เป็นไปเพื่อความแก่กล้าแห่งเจโตวิมุตติ

ฌ. ภิกษุเป็นผู้มีปัญญา ประกอบด้วยปัญญาอันเห็นยังความเสื่อม และความดับของสังขารทั้งหลายเป็นปัญญา อย่างประเสริฐ อาจแทงกิเลสได้โดยไม่เหลือ เป็นไปเพื่อความสิ้นทุกข์โดยชอบ เป็นไปเพื่อความแก่กล้าแห่งเจโตวิมุตติ

19 สัลเลขกถา

ถ้อยคำเครื่องขัดเกลากิเลส 10 ประการคือ เจริญถึงความมกน้อย 1 เจริญถึงความสัน โดยยินดีด้วยของที่มีอยู่ 1 เจริญถึงความสงัด 1 เจริญถึงความไม่ระคนด้วยหมู่ 1 เจริญถึงความปรารภซึ่งความเพียร 1 เจริญถึงศีลความ สำรวมกายวาจา 1 เจริญถึงสมาธิ ความที่จิตตั้งมั่นอยู่ในอารมณ์อันเดียว 1 เจริญถึงปัญญารู้ทั่วถึง 1 เจริญ ถึงวิมุตติความพ้นวิเศษ 1 เจริญถึงวิมุตติญาณทัสสนะปัญญาที่รู้เห็นในวิมุตติ 1 รวมเป็น 10 ประการ

20 วิธีถ่ายถอนกิเลส

พึงเจริญอุสุภกาวนา เพื่อละระคายเสีย พึงเจริญเมตตา เพื่อละพยาบาทเสีย พึงเจริญอาปานานสติเพื่อเข้าไปตัดวิตก เสีย พึงเจริญอนิจจสัญญา เพื่อถอนอัสสมิมานะเสีย อนัตตาสัญญา ก็พึงเห็นพึงตั้งใจไว้ด้วยดี ความถอนอัสสมิมานะ ขึ้นเสียได้ เป็นปรินิพพานในทิวฐธรรมภพปัจจุบันนี้ทีเดียว

21 พหุชาตูกสูตร

ณ กาลใด ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในธาตุ เป็นผู้ฉลาดในอายตนะ เป็นผู้ฉลาดในปฏิจสมุปาทธรรม เป็นแดนอาศัย เกิดขึ้นพร้อม เป็นผู้ฉลาดในฐานะ - อฐานะ คือ สิ่งที่เป็นได้ เป็นไม่ได้ ภิกษุผู้ฉลาดอย่างนี้ นักปราชญ์เรียกว่า เป็นบัณฑิตผู้มีปัญญาไต่สวน

ธาตุ 18 คือ จักขุ 1 รูปธาตุ 1 จักขุวิญญาณธาตุ 1 โสตรธาตุ 1 โสตวิญญาณธาตุ 1 ฆานธาตุ 1 คันธธาตุ 1 ฆาน วิญญาณธาตุ 1 ชิวหาธาตุ 1 รสธาตุ 1 ชิวหาวิญญาณธาตุ 1 กายธาตุ 1 โสภณธาตุ 1 กายวิญญาณธาตุ 1 มโน ธาตุ 1 วาโยธาตุ 1 วิญญาณธาตุ 1

ธาตุ 6 คือ ปฐวีธาตุ 1 อาโปธาตุ 1 เตโชธาตุ 1 วาโยธาตุ 1 อากาศธาตุ 1 วิญญาณธาตุ 1

ธาตุ 6 อื่นอีกคือ สุขธาตุ ธาตุคือสุข 1 ทุกข์ธาตุ ธาตุคือทุกข์ 1 โสมนัสสธาตุ ธาตุคือผู้มีใจดี 1 โทมนัสสธาตุ ธาตุ คือผู้มีใจชั่ว 1 อุเบกขาธาตุ 1 อวิชชาธาตุ 1

ธาตุเหล่านี้คือ กามธาตุ ธาตุคือกาม 1 เนกขัมมธาตุ ธาตุคือความออกไปจากกาม 1 พยาบาทธาตุ ธาตุคือพยาบาท 1 อพยาบาทธาตุ ธาตุ คือความไม่พยาบาท 1 วิหิตธาตุคือความเบียดเบียน 1 อวิหิตธาตุ ธาตุคือความไม่เบียดเบียน 1 รวมเป็น 6 ประการ

ธาตุ 3 เหล่านี้คือ กามธาตุ ธาตุคือกาม 1 รูปธาตุ ธาตุคือรูป 1 อรูปธาตุ ธาตุคืออรูป 1 ฯ

ธาตุ 2 เหล่านี้คือ สังขตธาตุ ธาตุอันปัจจัยตกแต่ง 1 อสังขตธาตุ ธาตุอันเป็นปัจจัยไม่ตกแต่ง 1 ฯ

ก็อายตนะทั้งหลายที่เป็นภายใน 6 ที่เป็นภายนอก 6 เหล่านี้ ภิกษุเป็นผู้ฉลาดในปฏิจักษุสมาปทธรรมอันมีอวิชา เป็นต้น ไปจนถึง สงจิตเตน ปญฺจุปาทาน ขนธาปิ ทุกขา นั้น ย่อมรู้ชัดว่า บุคคลได้บรรลुพระโศดาบันแล้วเป็นคนไม่ถ่อมมั่น ปุถุชนย่อมถ่อมมั่นในสังขาร ถือว่าตัวตนเราเขาว่าเที่ยงแท้

ธรรมปริยายนี้ชื่อ พุทธธาตุกสูตร ว่าด้วยธาตุมาก เรียกว่า จตุปริวัฏฏ์ เวียนรอบ 4 บ้าง ว่า ชัมมาทาสา แวนส่องธรรมบ้าง ว่า มตกุนกุกิ กลองอมฤตเกรียวบ้าง ว่า อนุตตรสงคามวิชย เครื่องชนะสงครามอันเยี่ยมบ้าง

22 พระอภิธรรมปรมัตตสังคหะ

นมตถุ สุกตสส ฯ สมมาสมพุทฺทมคฺคํ สสทฺธมม คณฺหคตมํ อภิวัตฺติย ภาสิสฺสํ อภิธมฺมตตถ สงคหํ ตตถ วุตตภาสิ
ธมฺมตถา จตุธา ปรมตถ โด จิตฺตํ เจตสิกํ รูปํ นิพพานมิตฺติ สพฺพถาติ

บัดนี้จะแสดงพระอภิธรรมปรมัตตสังคหะ ที่สมเด็จพระผู้มีพระภาคบรมศาสดาจารย์ญาณสัพพัญญู ผู้เป็นบรมครูเจ้าได้ตรัสไว้ อันท่านพระอนูรุทธาจารย์นำมาประพันธ์เป็นคาถา 9 ประการดังต่อไปนี้

สังขตธรรม ธรรมที่ปัจจัยปรุงแต่ง จัดโดยหมวดเป็น 5 คือ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ สงเคราะห์ลงเป็น 3 ประการ คือจิต เจตสิก รูป ฯ วิญญาณชั้นเป็นจิต เวทนา สัญญา สังขาร เป็นเจตสิก รูปชั้นแยกเป็นภูตรูป และอุปาทายรูป ส่วนอสังขธรรมนั้นได้แก่พระนิพพาน ซึ่งมีอารมณ์เหี่ยวแห้งด้วยอริยมรรค จิต - อริยผลจิตแล้ว จิตแยกเป็น 4 ประเภท โดยภูมิ คือกามาวจรจิต 1 รูปาวจรจิต 1 อรูปาวจรจิต 1 โลกุตตรจิต 1 จิตซึ่งเป็นไปในสันดานของสัตว์ ซึ่งเกิดในกามภพ 11 คืออบายภูมิ 4 กามสุคติภูมิ 7 ชื่อว่ากามาวจรจิต 54 ดวงจิตซึ่งเป็นไปโดยมากในสันดานของสัตว์ ซึ่งเกิดในรูปภพชื่อว่า รูปาวจร 15 ดวง จิตซึ่งเป็นไปโดยมากในสันดานของสัตว์ ซึ่งเกิดในอรูปภพชื่อว่า อรูปาวจรจิต 12 ดวง จิตซึ่งข้ามขึ้นจากโลก คือปัญฺจุปาทานชั้นไม่มีอาสวะชื่อว่า โลกุตตรจิต คือ อริยมรรคจิต 4 อริยผลจิต 4 เป็น 8 ดวง สิริรวมเป็นจิต 89 ดวง ด้วยประการฉะนี้

เจตสิก 25 ดวง เป็นธรรมเป็นไปในจิต เกิดกับดับพร้อมกับจิต ซึ่งแจกโดยประเภท และอาการแตกต่างแห่งหมวดธรรม นับได้ 25 ดวงด้วยประการฉะนี้

ธรรมสังคหะ 6 อาการ คือ เวทนา 6 เหตุ 6 กิจ 6 ทวาร 6 อารมณ์ 6 วัตถุ 6 ด้วยประการฉะนี้

นิกกะ 6 คือ วัตถุ 6 ทวาร 6 อารมณ์ 6 วิญญาณ 6 วิถิจิต 6 วิสยปวัตติ 6

จตุกกะ 4 คือ ภูมิจตุกกะ ได้แก่ภูมิทั้ง 4 คือ อบายภูมิ 1 กามสุคติภูมิ 1 รูปาวจรภูมิ 1 อรูปาวจรภูมิ 1 ปฏิสนธิจตุกกะ

กัณฑ์ 4 ท่านจำแนกปฏิสนธิออกเป็น 4 คือ อบายภูมิปฏิสนธิ 1 กามสุคติปฏิสนธิ 1 รูปาวจรปฏิสนธิ 1 อรูปาวจรปฏิสนธิ 1 กัมมจตุกกะ ท่านแสดงกรรมคดยประเภทแห่งกิจ 4 คือ ชนกกรรม 1 อุปฆาตคกกรรม 1 ยังกรรมอีก 4

ประการ คือ ๑๑ ประการ ๑ อาสนกรรม ๑ อาจินณกรรม ๑ กัตตดากรรม ๑ อธิบายกรรมนั้นคือ กรรมหนัก ฝ่ายบุญได้แก่ฌานสมาบัติ ฝ่ายบาปได้แก่นันตริยกรรมธรรมทั้ง ๕ อาสนกรรมนั้นได้แก่กุศลกิจและอกุศลกิจที่ทำใกล้เวลาขณะ อาจินณกรรมนั้นได้แก่กุศลและอกุศลที่บุคคลทำอยู่เนืองๆ กัตตดากรรมนั้นได้แก่กุศลและอกุศลมีกำลังอ่อน ยังกรรมอีก ๕ ประการ คือ ๑ ติฏฐธรรมเวทนิยกรรม ๑ อุปัชฌายเวทนิยกรรม ๑ อปราชเวทนิยกรรม ๑ อโหสิกรรม ๑

มรณจตุกกะ ท่านแสดงลักษณะมรณะ ๔ ประการ คือ อายุกขยมรณะ ๑ กัมภกขยมรณะ ๑ อุภกขยมรณะ ๑ อุปัจเฉทกัมมุนามรณะ ๑ ชาตikut เป็นเบื้องต้น ฆราวาชาธิเป็นท่ามกลาง มรณทุกขเป็นเบื้องปลาย

รูปสังคหะสังเขป ๕ ประการ คือ สมุทเทศนัย ๑ วิภาคนัย ๑ สมุฏฐานนัย ๑ กลาปนัย ๑ ปวัตตินิกัย ๑ อธิบายว่าลักษณะที่แสดงรูปโดยย่อชื่อว่าสมุทเทศนัย วิธีจำแนกรูปทั้งปวงโดยส่วนหนึ่งๆ ชื่อว่าวิภาคนัย วิธีแสดงปัจจัยที่เป็นเหตุให้เกิดรูปมีกุศลากุศลเป็นต้นชื่อว่า สมุฏฐานนัย วิธีแสดงรูปบรรดาที่เกิดดับพร้อมกันเป็นหมู่เป็นแผนกมีจักขุทสกะเป็นต้นชื่อว่ากลาปนัย วิธีแสดงความเป็นลำดับแห่งภพและกาลของสัตว์ทั้งหลายชื่อว่าปวัตตินิกัย

พิพพาน ปน โลกุตตร อสงขต บัณฑิตกล่าวว่า โลกุตตรธรรมสังฆตธาตุ ไม่มีเครื่องปรุงเป็นของบริสุทธ์ ไม่มีเรื่องเกิดและดับ พระนิพพานนั้นเป็นของธรรมชาติอันบุคคลจะพึงทำให้แจ้งได้ด้วยอริยมรรคญาณทั้ง ๔ เมื่ออริยมรรคธรรมเกิดขึ้นแล้วจึงเห็นพระนิพพาน เอวิธมปี พระนิพพานนั้นเมื่อกล่าวโดยสภาพก็มีอย่างเดียวเท่านั้น เพราะเหตุอันแหละ พระนิพพานนี้จึงเป็นเอกปฏิเวธวิสมัย ดรฺสฺฐได้ในขณะที่จิตเดียวด้วยประการฉะนี้ สมุจจัยสังคหะ ๔ คือ อกุศลสังคหะ ๑ มิสสสังคหะ ๑ โภธิปักขียสังคหะ ๑ สัพพัตตสังคหะ ๑ อกุศลสังคหะนั้นท่านสงเคราะห์เหล่าธรรมที่เป็นอกุศลเป็นอาการ ๕๓๕ มิสสสังคหะนั้น ท่านสงเคราะห์เหล่าธรรมทั้งกุศลและอกุศลเจือปนกัน โภธิปักขียสังคหะนั้นท่านสงเคราะห์เหล่าธรรมที่เป็นฝักฝ่ายแห่งปัญญาเครื่องตรัสรู้ ๓๗

ประการ สัพพัตตสังคหะนั้นท่านสงเคราะห์ธรรมส่วนที่เรียกว่า ชั้น อายตนะ ธาตุ อริยสังข์ จะแสดงสมุจจัยสังคหะตามที่ได้นิเขบพทขึ้นตั้งไว้แล้วสืบไป

ในอกุศลสังคหะนั้น ท่านสงเคราะห์เหล่าธรรมที่เป็นอกุศลสังกิเลส ๗ หมวด

คือ อาสวะ ๔ โอนะ ๔ โยคะ ๔ คันถะ ๔ อุปทาน ๔ นิวรรณ์ ๕ สังโยชน์ ๑๐

ในมิสสสังคหะนั้น ท่านสงเคราะห์เหล่าธรรมที่เจือกันทั้งกุศลอกุศล เป็น ๗ หมวด

คือ ธาตุ ๖ หมวด ๑ องค์ฌาน ๕ หมวด ๑ อายตนะ ๑๒ หมวด ๑ อินทรีย์ ๒๒ หมวด ๑ อธิปติ ๔ หมวด ๑ อาหาร ๔ หมวด ๑

ในโภธิปักขียสังคหะนั้น ท่านสงเคราะห์ธรรมอันเป็นฝักฝ่ายแห่งโพธิญาณ ๗ หมวด

คือ สติปัญญา ๔ สัมมปปธาน ๔ อธิบาท ๔ อินทรีย์ ๕ พละ ๕ โพชฌงค์ ๗ อริยมรรคมีองค์ ๘

ในสัพพัตตสังคหะนั้น ท่านสงเคราะห์ธรรมที่ไม่ได้เรียกว่าสัตว์บุคคล จัดไว้ ๕ หมวด

คือ ชั้น ๕ อุปาทานชั้น ๕ อายตนะ ๑๒ ธาตุ ๑๘ อริยสังข์ ๔

จะแสดงปัจจัยสังคหะปริเฉทที่ ๘ สืบไป

ปัจจัยสังคหะนี้ ท่านสงเคราะห์ซึ่งธรรมปัจจัยตามนัย ๒ ประการ

คือ ปฏิจจสมุปบาทปัจจัยนัย ๑ สมนตมหาปัญญาปัจจัยนัย ๑ นัยอันใดที่พระบรมครูสัพพัญญูตรัสเทศนาไว้ใน

ปฏิจจสมุปบาทธรรม นัยอันนั้น ชื่อว่า ปฏิจจสมุปบาทนัย นัยอันใดซึ่งพระองค์ตรัสเทศนาไว้ในพระคัมภีร์สมัน
มหาปฏิจฐาน นัยอันนั้นชื่อว่า ปฏิจฐานนัย

ในปัจจัยสังคหะนี้ พระอรรถกถาจารย์ยกเอานัยทั้งสองประการนั้นประชุมกันแสดงออกให้พิสดารเพื่อให้
สาธุชนได้ทราบว่ ธรรมเหล่านี้เป็นปัจจัย ธรรมเหล่านี้เกิดแต่ปัจจัย โดยนัยพระบาลีในปฏิจจสมุปบาทธรรมว่า
อวิชชา ปจฺจยา สงฺขาร๑ สงฺขาร๑ ปจฺจยา วิญญาณํ ด้งนี้เป็นต้น มีเนื้อความว่า อวิชชาเป็นปัจจัยให้เกิดสังขาร
สังขารเป็นปัจจัยให้เกิดวิญญาณ วิญญาณเป็นปัจจัยให้เกิดนามรูป นามรูปเป็นปัจจัยให้เกิดสพายตนะ สพายตนะ
เป็นปัจจัยให้เกิดผัสสะ ผัสสะเป็นปัจจัยให้เกิดเวทนา เวทนาเป็นปัจจัยให้เกิดตัณหา ตัณหาเป็นปัจจัยให้เกิด
อุปาทาน อุปาทานเป็นปัจจัยให้เกิดภพ ภพเป็นปัจจัยให้เกิดชาติ ชาติเป็นปัจจัยให้เกิดชรา มรณะ โสกปริเทวะ
ทุกข์โทมนัส อุปายาส ความเกิดขึ้นแห่งกองทุกข์ของสัตว์ทั้งหลาย ย่อมอาศัยเหตุปัจจัยต่อๆ กันด้วยประการ
ฉะนี้

ในปฏิจฐานนัยนั้น สมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าตรัสเทศนาจำแนกปัจจัย 24 ประการ มีเหตุปัจจัยเป็นต้น มีอวิชชา
ปัจจัยเป็นที่สุด

ก็เหตุปัจจัยนั้น ได้แก่ธรรมเป็นเหตุ เป็นเค้า เป็นมูล ในฝ่ายกุศลมี 3 คือ อโลภะ ความไม่โลภ อโทสะ ความไม่
โกรธ อโมหะ ความไม่หลง ในฝ่ายอกุศลก็มี 3 คือ โลภะ โทสะ โมหะ นี้แหละท่านว่า เหตุปัจจัย๑

อาร์มมณปัจจัยนั้น ได้แก่อาร์มมณทั้ง 6 คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ อาร์มมณ ทั้ง 6 นั้น ย่อมเป็น
ที่ยึดหน่วงแห่งจิตและเจตสิกทั้งปวง อันเกิดขึ้นในทวารทั้ง 6 มีจักขุทวารเป็นต้น จึงชื่อว่าอาร์มมณปัจจัย

อธิปติปัจจัยนั้น ได้แก่ธรรมอันเป็นอุปการะด้วยความเป็นใหญ่ในธรรมทั้งหลายอันเนื่องกัน อนันตรปัจจัย แล
สมนันตรปัจจัยนั้น ได้แก่ธรรมอันบังเกิดก่อนแล้วจึงเป็นอุปการะปัจจัยให้โอกาสแก่ธรรมอันบังเกิดภายหลัง หา
ธรรมอื่นขึ้นในระหว่างมิได้ สหชาติปัจจัยนั้น ได้แก่ ธรรมอันเป็นอุปการะด้วยความเป็นของเกิดขึ้นพร้อมกัน
ประหนึ่งเปลวประทีปกับแสงสว่างอันเกิดพร้อมกันฉะนั้น อัญญมัญญปัจจัยนั้น ได้แก่ธรรมที่เกิดอาศัยกันและ
กันจึงตั้งอยู่ได้ ดังไม้สามท่อนอันอิงอาศัยกันและกันฉะนั้น

นิสสัยปัจจัยนั้น ได้แก่ธรรมอันเป็นอุปการะคือที่อาศัย ประหนึ่งแผ่นดินเป็นที่อาศัยแห่งต้นไม้แลภูเขาฉะนั้น๑

อุปนิสัยปัจจัยนั้น ได้แก่ธรรมอันเป็นอุปการะ คือเป็นอุปนิสัยตามติดคนๆ ปุระชาตปัจจัยนั้น ได้แก่รูปธรรม
อันเกิดขึ้นก่อนแล้วเป็นปัจจัยแก่จิตและเจตสิกอันบังเกิด ณ ภายหลัง๑ ปัจจชาตปัจจัยนั้นได้แก่จิตและเจตสิก

อันเกิดภายหลัง แล้วเป็นอุปการะแก่รูปอันเกิดก่อน๑อาสวณปัจจัยนั้น ได้แก่ชวนจิตอันมีชาติเสมอกัน ย่อมให้
กำลังในกิจที่เป็นบุญและบาปทุกประการ๑ กัมมปัจจัยนั้น ได้แก่กุศลและอกุศลอันเป็นปัจจัยให้สำเร็จผลคือสุข

และทุกข์แก่สัตว์ วิปากปัจจัยนั้นได้แก่วิปากจิตอันบังเกิดเป็นอุปการะแก่สัตว์อันเสวยสุขและทุกข์๑ อาหารปัจจัย
นั้น ได้แก่อาหาร 4 ประการ คือ ผัสสาหาร 1 มโนสัญเจตนาหาร 1 วิญญาณาหาร 1 กวฬีการาหาร 1๑ อินทริย์

ปัจจัยนั้น ได้แก่ประสาทรูปทั้ง 5 มีจักขุประสาทเป็นต้น เป็นใหญ่ในที่กระทำให้วิญญาณทั้ง 5 เป็นไปในอำนาจ
หรือรูปชีวิตินทริย์เป็นใหญ่ในที่กระทำให้กำลังรูปประพฤติเป็นไปในอำนาจฉณปัจจัยนั้น ได้แก่องค์ฉณ

มีวิตกวิจารณ์เป็นต้น เป็นปัจจัยให้กำลังแก่นามและรูป๑ มัคคปัจจัยนั้น ได้แก่มรรคมีองค์ 8 ประการ ทั้งฝ่าย
โลกีย์และโลกุตระเป็นปัจจัยให้แก่นามธรรมและรูปธรรม อันเกิดพร้อมกัน๑ สัมปยุตตปัจจัยนั้นคือจิตและ

เจตสิก อันเป็นปัจจัยแก่กันเกิดกับดับพร้อมกัน มีอาร์มมณเป็นอันเดียวกัน๑ วิปยุตตปัจจัย นั้น คือรูปธรรม

นามธรรมที่ยังไม่ประกอบกัน มิได้ระคนกัน อดีตปัจจัยนั้น คือรูปธรรมนามธรรมที่ยังไม่ดับ ย่อมเป็นปัจจัยให้กำลังแก่กัน นัตติปัจจัยวิคตปัจจัยนั้นคือนามและรูปดับแล้ว มีปัจจัยให้บังเกิดต่อไปในเบื้องหน้าฯ วิคตปัจจัยนั้น มีเนื้อความเหมือนอดีตปัจจัย การที่ตรัสพยัญชนะให้ต่างกันแต่เนื้อความเป็นอย่างเดียวกันนั้น ก็ด้วยทรงอนุโลมตามอัธยาศัยของเวไนยสัตว์ที่ควรรู้ได้ด้วยอรรถพยัญชนะ ประการใด ก็ทรงภายิตไว้ด้วยประการนั้นจะนี้แล

จะแสดงกรรมฐานภาวนาต่อไป กรรมฐานภาวนามี 2 ประการ คือ สมถกรรมฐานภาวนา 1 วิปัสสนากรรมฐานภาวนา 1 ก็ในกรรมฐานสังคหะ 2 ประการนั้น จะแสดงสมถสังคหะก่อน ก็สมถกรรมฐานนั้นที่อารมณ์เป็นเครื่องยึดเหนี่ยวแห่งจิต ทำจิตให้สงบถึง 40 ทศ จัดเป็นหมวดได้ 7 หมวด คือ กสิณ 10 อสุภะ 10 อนุสสติ 10 อัปมัชฌญาพรหมวิหาร 4 อาหารปฏิกุศลสัญญา 1 ชาติวัตถาน 1 อรูปกรรมฐาน 4

ก็สมถกรรมฐานนี้มีอารมณ์มากถึง 40 ทศ นั้นท่านแสดงไว้ด้วยสมถกรรมฐานแก้จริตของโยคาวจรบุคคลเพราะบุคคลย่อมมีจริตต่าง ๆ กันถึง 6 ประการ

1. โยคาวจรที่เป็นราคะจริต มากไปด้วยความกำหนัดยินดี ในเบญจกามคุณควรเจริญอสุภะ 10 และกายคตาสตเป็นอารมณ์จึงเป็นที่สบาย
2. โยคาวจรที่เป็นโทสะจริต มักโกรธมักประทุษร้าย ควรเจริญพรหมวิหาร 4 และวรรณกสิณ 4 คือ นีลกสิณ 1 ปีตกสิณ 1 โลหิตกสิณ 1 โอทาทกสิณ 1 จึงเป็นที่สบาย
- 3-4 โยคาวจรที่เป็นโมหะจริต มักลุ่มหลงมาก กับที่เป็นวิตกจริต มักตรึงตรองมาก ควรเจริญอานาปานสติกรรมฐาน จึงเป็นที่สบาย
5. โยคาวจรที่เป็นสัทธาจริต มักเชื่อคนพูดง่าย ๆ ควรเจริญ พุทธานุสสติ ธรรมานุสสติ สงฆานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ และเทวดานุสสติ จึงเป็นที่สบาย
6. โยคาวจรที่เป็นพุทธิจริต มากไปด้วยปัญญา ควรเจริญมรณัสสติ อุปสมานุสสติ อาหารปฏิกุศลสัญญา และชาติวัตถาน จึงเป็นที่สบาย

ส่วนกรรมฐานที่เหลือ 10 ประการ คือ รูปกสิณ 4 ได้แก่ ปรภววิ - อาโป - เตโช - วาโยกสิณ อรูปกสิณ 2 คือ อาโลกกสิณ และอากาศกสิณ และอรูปกรรมฐาน 4 ย่อมเป็นที่สบายแก่จริตทั้งปวง

จะแสดงวิปัสสนากรรมฐานสืบไปในวิปัสสนากรรมฐาน ท่านแบ่งออกเป็น 4 ประเภท คือ วิสุทธิ 1 วิโมกข์ 1 อริยบุคคล 1 สมบัติ 1

วิสุทธิ นั้นแจกออกเป็น 7 ประการคือ สีล วิสุทธิ 1 จิตตวิสุทธิ 1 ทิณฺฐวิสุทธิ 1 กังขาวิตรณวิสุทธิ 1

วิโมกข์ นั้นแจกออกเป็น 3 ประการคือ สุขุณฺณวิโมกข์ 1 อนิมิตตวิโมกข์ 1 อัปพนฺหิตวิโมกข์ 1 ฯ

บุคคลนั้นท่านจำแนกออกเป็นอริยบุคคล 8 จำพวก มีพระโสดาบรรคบุคคลเป็นต้น พระอรหันตผลบุคคลเป็นที่สุด ฯ

สมบัติ ท่านจำแนกเป็นรูปสมบัติ 4 อรูปสมบัติ 4 เป็นสมบัติ 8 ประการ ด้วยประการฉะนี้แล

23 วิธีเจริญกรรมฐานภาวนา

จะแสดงวิธีเจริญกรรมฐานภาวนา เพื่อโยคาวจรกุลบุตร ได้ศึกษาและปฏิบัติสืบไป โยคาวจรผู้ใดจะเจริญกรรมฐานภาวนา พึงตรวจดูจริตของตนให้รู้ชัด ว่า ตนเป็นคนมีจริตอย่างใดแน่นอนก่อนแล้วพึงเลือกเจริญกรรมฐานอันเป็นที่สบายแก่จริตนั้นๆ ดังได้แสดงไว้แล้วนั้นเถิด

อนึ่ง พึงทราบคำกำหนดความดังต่อไปนี้ไว้เป็นเบื้องต้นก่อน คือบริกรรมนิมิต หมายเอาอารมณ์ของกรรมฐานที่นำมากำหนดพิจารณา อุกคหนิมิต หมายเอาอารมณ์ของกรรมฐานอันปรากฏขึ้นในมโนทวาร ขณะที่กำลังทำการเจริญภาวนาอยู่อย่างชัดแจ้ง คล้ายเห็นด้วยตาเนื้อ ปฏิภาคนิมิต หมายเอาอารมณ์ของกรรมฐานอันปรากฏแจ่มแจ้งแก่ใจของผู้เจริญภาวนา ยิ่งขึ้นกว่าอุคคหนิมิต และพึงทราบลำดับแห่งภาวนาดังนี้ บริกรรมภาวนา หมายการเจริญกรรมฐานในระยะแรกเริ่มใช้สติระคองใจกำหนดพิจารณาในอารมณ์ กรรมฐานอันใดอันหนึ่ง อุปจารภาวนา หมายการเจริญกรรมฐานในขณะเมื่ออุคคหนิมิตเกิดปรากฏในมโนทวาร อัปนาภาวนา หมายการเจริญภาวนาในขณะเมื่อปฏิภาคนิมิตปรากฏ จิตเป็นสมาธิแนบเนียน มีองค์ฌานปรากฏขึ้นครบบริบูรณ์ บริกรรมภาวนาได้ทั่วไปในกรรมฐานทั้งปวง อุปจารภาวนาได้ในกรรมฐาน 10 ประการ คือ อนุสสติ 8 ตั้งแต่พุทธานุสสติ ถึงมรณัสสติ กับอาหาเรปฏิกูลสัญญาและจตุรคาววัตถาน เพราะเป็นกรรมฐานสุขุมละเอียดยิ่งนัก ส่วนอัปนาภาวนานั้นได้ในกรรมฐาน 30 คือ กสิณ 10 อสุภะ 10 อานาปานสติ 1 กายคตาสติ 1 พรหมวิหาร 4 และอรุปรกรรมฐาน 4

กรรมฐาน 11 คืออสุภะ 10 กับกายคตาสติ 1 ให้สำเร็จแต่เพียง รูปาวจร ปฐมฌาน พรหมวิหาร 3 คือ เมตตา กรุณา มุทิตา ให้สำเร็จรูปาวจรฌานทั้ง 4 ประการ อุเบกขาพรหมวิหาร ให้สำเร็จแต่บัญญัติรูปาวจรฌานอย่างเดียว อรุปรกรรมฐาน 4 ให้สำเร็จแต่อรุปราวจรฌานอย่างเดียว

(1) วิธีเจริญปฏิวิกสิณ กุลบุตรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะเจริญกรรมฐานภาวนา อันชื่อว่าปฏิวิกสิณ พึงตัดปติโพธกังวลห่วงใยน้อยใหญ่เสียให้สิ้นแล้ว ไปยังที่เงียบสงัด พงษ์พิจารณาดินที่ตนตกแต่งเป็นดวงกสิณเป็นอารมณ์ หรือจะพงษ์พิจารณาหินที่แผ่นดินหรือที่ลานข้าวเป็นต้นเป็นอารมณ์ก็ได้ เมื่อจะพิจารณาหินที่มีได้ตกแต่งไว้เป็นดวงกสิณนั้น พึงกำหนดให้มีที่สุดโดยกลมเท่าตะแกรง กว้างสี่ 4 นิ้ว เป็นอย่างใหญ่หรือเล็กกว่ากำหนดนี้แล้วพึงบริกรรมภาวนาว่าปฏิวิฯ ดินฯ ดังนี้รำไป ถ้ามีवासนาบารมีเคยได้สั่งอบรมมาแต่ชาติก่อนๆ แล้ว ก็อาจได้สำเร็จฌาน ถ้าหากवासนาบารมีมิได้ ก็ยากที่จะสำเร็จฌานด้วยการพงษ์แผ่นดินอย่างว่านี้ จำจะต้องทำเป็นดวงกสิณ เมื่อจะทำ พึงหาหินสีแดงดังแสงพระอาทิตย์แรกอุทัย มาทำ อย่าทำในที่คนสัญจรไปมาพลุกพล่าน พึงทำในที่สงัดเป็นที่ลับที่กำบัง ดวงกสิณนั้นจะทำตั้งไว้กะที่ที่เดียว หรือจะทำชนิดยกไปได้ก็ตาม ดินที่ทำดวงกสิณนั้น พึงชำระให้หมดจด ทำเป็นวงกลม กว้างสี่ 4 นิ้ว ขัดให้ราบเสมอดังหน้ากลอง พึงปิดกวาดที่นั้นให้เตียนสะอาด ปราศจากหยากเชื้อเพื่อฝอยแล้วพึงชำระกายให้หมดเหงื่อโคล เมื่อจะนั่งภาวนา พึงนั่งบนตั่งที่มีเท้าสูงสี่ 4 นิ้ว นั่งห่างดวงกสิณออกไปประมาณ 2 สอกสี่ 4 นิ้ว พึงนั่งขัดสมาธิเท้าขวาทับเท้าซ้าย มือขวาทับมือซ้าย ตั้งกายให้ตรงผินหน้าไปทางดวงกสิณ แล้วพึงพิจารณาโทษกามคุณต่าง ๆ และตั้งจิตไว้ให้ดีในฌานธรรมอันเป็นอุบายที่จะยกตนออกจากกามคุณ และจะลวงพนักองทุกข์ทั้งปวง แล้วพึงระลึกถึงพุทธานุสสติ ธรรมคุณ สังฆคุณ ยังปริดาปราโมทย์ให้เกิดขึ้น แล้วพึงทำจิตให้เคารพรักใคร่ในพิธีทางปฏิบัติให้มั่นใจว่าปฏิบัติดังนี้ ได้ชื่อว่า

เนกขัมมปฏิบัติ พระอริยเจ้าทั้งหลายมีพระพุทธเจ้าเป็นต้น จะได้ละเว้นหามิได้ ล้วนแต่ปฏิบัติดังนี้ทุกๆ พระองค์ ครั้นแล้วพึงจิตว่า เราจะได้สวัสดีสุขอันเกิดแต่วิเวกด้วยปฏิบัติอันนี้โดยแท้ ยังความอุทสาเหให้เกิดขึ้นแล้วจึงลืมหักขุขึ้นดูดวงกลืนเมื่อลืมหักขุขึ้นนั้น อย่าลืมหักขุขึ้นให้กว้างนัก จะลำบากหักขุ อนึ่งมณฑลกลืนจะปรากฏแจ้ง เกินไป ครั้นลืมหักขุขึ้นน้อยนักมณฑลกลืนก็จะปรากฏแจ้ง จิตที่จะถือเอาสถินนิมิตเป็นอารมณ์นั้น ก็จะย่อหย่อนทอดอวยเกียจคร้านไป เหตุฉะนั้นจึงพึงลืมหักขุขนาดส่องเงาหน้าในกระจก อนึ่ง เมื่อแลดูดวงกลืนนั้นอย่าพิจารณาสิ พึงกำหนดว่าสิ่งนี้เป็นดินเท่านั้น แต่สติดินนั้นจะละเอียดก็มีได้ เพราะว่าสติดินกับดวงกลืนเนื่องกันอยู่ ดวงกลืนก็เป็นอันคู้อยู่ด้วย เหตุฉะนั้น พึงรวมดวงกลืนกับสติเข้าด้วยกัน และดูดวงกลืนกับดินนั้นให้พร้อมกัน กำหนดว่า สิ่งนี้เป็นดิน แล้วจึงบริกรรมภาวนาว่า ปฐวีๆ ดินๆ ดังนี้รำไป ร้อยครั้งพันครั้งเมื่อกระทำบริกรรมภาวนาว่าปฐวีๆ อยู่นั้นอย่าลืมหักขุเป็นนิตย์ พึงลืมหักขุอยู่หน่อยหนึ่งแล้วหลับลงเสีย หลับลงสักหน่อย แล้วพึงลืมหักขุขึ้นดูอีก พึงปฏิบัติโดยทำนองนี้ไปจนกว่าจะได้อุคคหนิมิต ก็สถินนิมิตอันเป็นอารมณ์ที่ตั้งแห่งจิต ในขณะที่ทำการบริกรรมว่าปฐวีนั้น ชื่อว่าบริกรรมภาวนา เมื่อตั้งจิตในสถินนิมิต กระทำบริกรรมว่าปฐวีๆ นั้น ถ้าสถินนิมิตมาปรากฏในมโนทวารหลังหักขุลงกลืนนิมิตก็ปรากฏอยู่ในมโนทวารดังลืมหักขุแล้วกาลใด ชื่อว่า ได้อุคคหนิมิต ณ กาลนั้น เมื่อได้อุคคหนิมิตแล้ว พึงตั้งจิตอยู่ในอุคคหนิมิตนั้น กำหนดให้ยิ่งวิเศษขึ้นไป เมื่อปฏิบัติอยู่ดังนี้ ก็จะข่มนิวรณ์ธรรมโดยลำดับๆ กิเลสก็จะสงบระงับจากสันดาน สมาธิก็จะแก่กล้าเป็นอุچارสมาธิ ปฏิภาคนิมิตก็จะปรากฏขึ้นอุคคหนิมิตกับปฏิภาคนิมิต มีลักษณะต่างกัน คืออุคคหนิมิตยังประกอบด้วยกลืนโทษ คือยังปรากฏเป็นสติดินอยู่อย่างนั้น ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏบริสุทธิ์ซึ่งดวงงามดังแว่นกระจก ที่บุคคลดอดออกจากฝักจากถุงฉะนั้น จำเดิมแต่ปฏิภาคนิมิตเกิดขึ้นแล้ว นิวรณ์ทั้งสี่ก็ระงับไปจิตก็ตั้งมั่นเป็นอุچارสมาธิ สำเร็จเป็นกามาพรสมาธิภาวนา เมื่อได้อุچارสมาธิแล้ว ถ้าปากเพียรพยายามต่อขึ้นไปไม่หยุดหย่อน ก็จะได้สำเร็จอัปนาสมาธิซึ่งเป็นรูปาจรสมาธิ และเมื่อกระทำเพียรจนบรรลุถึงอัปนาสมาธิ เกิดขึ้นในสันดานแล้ว ก็พึงกำหนดไว้ว่า 1 เราประพฤตอิริยาบถอย่างนี้ๆ 2 อยู่ในเสนาสนะอย่างนี้ๆ 3 โภชนาหารอันเป็นที่สบายอย่างนี้ๆ จึงได้สำเร็จสมาธิที่ให้กำหนดไว้นี้ เผื่อว่าสมาธิเสื่อมไปก็จะได้เจริญสืบต่อไปใหม่โดยวิธีเก่า สมาธิที่เสื่อมไปนั้น ก็จะเกิดขึ้นได้โดยง่ายในสันดานอีก ครั้นเมื่อได้สำเร็จปฐมสมาธิแล้วพึงปฏิบัติในปฐมสมาธินั้นให้ชำนาญคล่อง แคล้วด้วยดีก่อนแล้วจึงเจริญทุติยสมาธิสืบต่อไป

ก็ปฐมสมาธิที่ชำนาญคล่องแคล้วด้วยดี ต้องประกอบด้วยวิสัยทั้ง 5 คือ

- (1) อวชชนวสี ชำนาญคล่องแคล้วในการนึก ถ้าปรารถนาจะนึกถึงองค์สมาธิที่ตนได้ ก็นึกได้เร็วพลัน มิได้เนิ่นช้า มิต้องรอนานถึงชวนจิตที่ 4-5 ตกลง ยังภวังค์จิต 2-3 ขณะถึงองค์สมาธิที่ตนได้
- (2) สมาปัชชนวสี คือชำนาญคล่องแคล้วในการที่จะเข้าสมาธิอาจเข้าสมาธิได้ในลำดับอวชชนจิต อันพิจารณาซึ่งอารมณ์คือปฏิภาคนิมิตมิได้เนิ่นช้า
- (3) อธิษฐานวสี คือชำนาญในอันดำรงรักษาสมาธิจิตไว้มิให้ตกภวังค์ ตั้งสมาธิจิตไว้ได้ตามกำหนด ปรารถนาจะตั้งไว้นานเท่าใดก็ตั้งไว้ได้นานเท่านั้น
- (4) วุฏฐานวสี คือชำนาญคล่องแคล้วในการออกสมาธิ กำหนดไว้ว่าเวลานั้นๆ จะออกก็ออกได้ตามกำหนดไม่คลาดเวลาที่กำหนดไว้
- (5) ปัจจเวกขณวสี คือชำนาญคล่องแคล้วในการพิจารณาองค์สมาธิที่ตนได้อย่างรวดเร็ว มิได้เนิ่นช้า ถ้าไม่

ชำนาญในปฐมฌานแล้วอย่าพึงเจริญทุติยฌานก่อน ต่อเมื่อชำนาญคล่องแคล่วในปฐมฌานด้วยสติทั้ง 5
ดังกล่าวแล้ว จึงควรเจริญทุติยฌานสืบต่อขึ้นไป เมื่อชำนาญในทุติยฌานจึงเจริญตติยฌาน จตุตถฌาน และปัญ
จมฌานขึ้นไปตามลำดับ

องค์ของฌานเป็นดังนี้ ปฐมฌานมีองค์ 5 คือวิตก ความตรึกคิดมีลักษณะยกจิตขึ้นสู่อารมณ์เป็นองค์ที่ 1 วิจารณ์
ความพิจารณามีลักษณะไตร่ตรองอารมณ์เป็นองค์ที่ 2 ปีติ เจตสิกธรรมที่ยังกายและจิตใจให้อิ่มเต็มมีประเภท 5
คือ

(1) ขุททกปิติ กายและจิตอิ่มจนขนพองชูชันทำให้น้ำตาไหล

(2) ขณิกปิติ กายและจิตอิ่มมีแสงสว่างดังฟ้าแลบปรากฏในจักขุทวาร

(3) โอกกนตปิติ กายและจิตอิ่ม ปรากฏคั่งคลื่นและละลอกทำให้ไหวให้สั่น

(4) อุพเพกปิติ กายและจิตอิ่มและกายเบาเลื่อนลอยไปได้

(5) ผรณปิติ กายและจิตอิ่ม เย็นสบายซาบซ่านทั่วสรรพางค์กาย ปีติทั้ง 5 นี้อันใดอันหนึ่งเป็นองค์ที่ 3 สุขอัน

เป็นไปในกายและจิต เป็นองค์ที่ 4 และเอกัคคตา ความที่จิตมีอารมณ์เดียวไม่ฟุ้งซ่านไปมา จัดเป็นองค์ครบ 5

ฌานที่พร้อมด้วยองค์ 5 นี้ชื่อว่าปฐมฌานฯ ทุตยฌาน มีองค์ 3 คือปีติสุข เอกัคคตา ตติยฌานมีองค์ 2 คือสุข

เอกัคคตา จตุตถฌานมีองค์ 2 คือเอกัคคตา อุเบกขา นี้จัดโดยฌานจุกกนัย ถ้าจัดโดยฌานปัญจกนัยเป็นดังนี้ ปฐม

ฌานมีองค์ 5 คือ วิตก วิจารณ์ สุข เอกัคคตา ทุตติยฌาน มีองค์ 4 คือ วิจารณ์ ปีติ สุข เอกัคคตา ตติยฌานมีองค์ 3 คือปี

ติ สุข เอกัคคตา จตุตถฌานมีองค์ 2 คือ สุข เอกัคคตา ปัญจฌานมีองค์ 2 คือ เอกัคคตาอุเบกขา

กกุลบุตรผู้เจริญ กสิณนี้อาจได้สำเร็จฌานสมาบัติโดยจุกกนัย หรือปัญจกนัยดังกล่าวมานี้

(2) วิธีเจริญอาโปกสิณ โยคาวจรกกุลบุตรผู้มีศรัทธาปรารถนาจะเจริญอาโปกสิณ ถ้าเป็นผู้มีวาสนาสั่งสมอาโป

กสิณมาแต่ชาติก่อนๆ แล้ว ถึงจะมีได้ตกแต่งกสิณเลยเพียงแต่เพ่งดูน้ำในที่ใดที่หนึ่งเช่นในสระในบ่อ ก็อาจ

สำเร็จอุคคกนิมิตและปฏิภาคนิมิตโดยง่าย ถ้ากกุลบุตรอันหาวาสนาในอาโปกสิณมิได้ พึงเจริญอาโปกสิณใน

ปัจจุบันชาตินี้ ก็พึงทำเอาอาโปกสิณด้วยน้ำที่ใสบริสุทธิ์เอาน้ำใส่ภาชนะ เช่นบาตรหรือขันให้เต็มเพียงขอบปาก

ยกไปตั้งไว้ในที่กำบัง ตั้งผ้าสีเหลืองสูงสี่ศอก 4 นิ้ว กระทำพิธีตั้งปวงโดยทำนองที่กล่าวไว้ในวิธีเจริญปฐมวิกสิณ

นั้นเถิด คำบริกรรมภาวนาในอาโปกสิณว่า อาโป ๆ น้ำ ๆ พึงบริกรรมดังนี้รำไปร้อยครั้งพันครั้ง จนกว่าจะได้

สำเร็จอุคคกนิมิต ปฏิภาคนิมิต และอัปนาฌาน โดยลำดับ ก็อุคคกนิมิตในอาโปกสิณนี้ปรากฏจุใจไหว ๆ

กระเพื่อม ๆ อยู่ ถ้าน้ำนั้นประกอบด้วยกสิณโทษคือเจือปนด้วยเปลือกตมหรือฟอง ก็จะปรากฏในอุคคกนิมิต

ด้วย ส่วนปฏิภาคนิมิต ปรากฏปราศจากกสิณโทษ เป็นดุจกาบข้าวตาลแก้วมณีที่จะประดิษฐานในอากาศ มิฉะนั้น

คุณมณฑลแฉ่นแก้วมณี เมื่อปฏิภาคนิมิตเกิดแล้ว โยคาวจรกกุลบุตรทำปฏิภาคนิมิตให้เป็นอารมณ์ บริกรรมไปว่า

อาโป ๆ น้ำ ๆ ดังนี้ จะได้ถึงจตุตถฌานหรือปัญจฌานตามลำดับ

(3) วิธีเจริญเตโชกสิณ โยคาวจรกกุลบุตรผู้มีวาสนาบารมี เคยเจริญเตโชกสิณมาแล้วในชาติก่อน เพียงแต่เพ่งเปลว

ไฟในที่ใดที่หนึ่ง บริกรรมภาวนาว่า เตโชฯ ไฟ ๆ ดังนี้ ก็อาจได้สำเร็จอุคคกนิมิตและปฏิภาคนิมิตโดยง่าย ถ้าผู้

ไม่เคยบำเพ็ญมาแต่ชาติก่อน ปรารถนาจะเจริญเตโชกสิณ พึงหาไม้แก่นที่สนติมาตากไว้ให้แห้ง บั่นออกไว้เป็น

ท่อนๆ แล้วนำไปได้ต้นไม้ หรือที่ใดที่หนึ่งซึ่งเป็นที่สมควร แล้วกองฟืนเป็นกองๆ ดังจะอุปมาตร จุดไฟเข้าไป รุ่งเรือง แล้วเอาเสื้อสำแพน หรือแผ่นหนังหรือแผ่นผ้า มาเจาะเป็นช่องกลมกว้างประมาณคืบ 4 นิ้ว แล้วเอาขี้ไต้ ตรงหน้า นั่งตามพิธีที่กล่าวไว้ในปฐวิภิกขสูตรแล้วตั้งจิตกำหนดว่า อันนี้เป็นเตโชธาตุ แล้วจึงบริกรรมว่า เตโชฯ ไฟฯ ดังนี้รำไปจนกว่าจะได้สำเร็จอุคคหนิमित และปฏิภาคนิमित โดยลำดับไป

อุคคหนิमितในเตโชภิกขสูตรนี้ ปรากฏอุคคหนิमितเปลวเพลิงลุกไหม้ไหว ๆ อยู่เสมอ ถ้ามิได้ทำดวงกสิณพิจารณาไฟในเตา เป็นต้น เมื่ออุคคหนิमितเกิดขึ้น กสิณโทษก็จะปรากฏด้วย ส่วนปฏิภาคนิमितปรากฏมิได้หวั่นไหว จะปรากฏอุคคหนิमितท่อนผ้ากำพลแดงอันประดิษฐานอยู่บนอากาศ หรือเหมือนนกกางเขนตาลทองค้ำจะนั้น เมื่อปฏิภาคนิमितปรากฏแล้ว โยคาวจรก็จะได้สำเร็จตามลำดับจนถึงจุดตถกนิมิต ปัญจกนิมิต

(4) วิธีเจริญวาโยกสิณ ให้เพ่งลมที่พัดอันปรากฏอยู่ที่ยอดอ้อย ยอดไผ่ ยอดไม้ หรือปลายผมที่ถูกลมพัดไหวอยู่ อย่างใดอย่างหนึ่ง แล้วพึงตั้งสติไว้ว่า ลมพัดต้องในที่นี้ หรือลมพัดเข้ามาในช่องหน้าต่าง หรือช่องฝา ถูกต้อง กายในที่ใดก็พึงตั้งสติไว้ในที่นั้น แล้วพึงบริกรรมว่า วาโยฯ ลมฯ ดังนี้รำไป จนกว่าจะสำเร็จอุคคหนิमितและ ปฏิภาคนิमित อุคคหนิमितในวาโยกสิณนี้ จะปรากฏไหว ๆ เหมือนไอแห่งข้าวปายาส อันบุคคลปลงลงจากเตา ใหม่ๆ ปฏิภาคนิमितจะปรากฏอยู่เป็นอันคิมิได้หวั่นไหว เมื่ออุคคหนิमितเกิดแล้ว โยคาวจรกตบถก็จะได้สำเร็จ ตามโดยลำดับ

(5) วิธีเจริญนิลกสิณ โยคาวจรกตบถผู้มีศรัทธาปรารถนาจะเจริญนิลกสิณพึงพิจารณานิमितสีเขียวเป็นอารมณ์ ถ้าเป็นผู้มีวาสนาบารมีเคยได้เจริญนิลกสิณมาแต่ชาติก่อนๆ แล้ว เพียงแต่เพ่งดอกไม้มิสีเขียวหรือผ้าเขียว เป็นต้น ก็อาจได้อุคคหนิमितและปฏิภาคนิमित ส่วนผู้ซึ่งจะเจริญนิลกสิณในชาติปัจจุบันนี้ พึงทำดวงกสิณก่อน พึงเอา ดอกไม้อย่างใดอย่างหนึ่งที่มีสีเขียวล้วนอย่างเดียว มาลำดับลงในผอบ หรือฝากล่องให้เสมอขอบปาก อย่าให้ เกสรแลก้านปรากฏ ให้แลเห็นแต่กลีบสีเขียวอย่างเดียว หรือจะเอาผ้าเขียวซึ่งที่ปากผอบหรือฝากล่องทำให้เสมอ ดั่งหน้ากลองก็ได้ หรือจะเอาของที่เขียวเช่นคราม เป็นต้น มาทำเป็นดวงกสิณเหมือนอย่างปฐวิภิกขสูตรก็ได้ เมื่อทำดวงกสิณเสร็จแล้วพึงปฏิบัติพิชิตคยทานองที่กล่าวไว้ในปฐวิภิกขสูตรนั้นเถิด พึงบริกรรมภาวนาว่า นีลฯ เขียวฯ ดังนี้รำไป จนกว่าอุคคหนิमित และปฏิภาคนิमितจะเกิดขึ้น อุคคหนิमितในนิลกสิณนี้มีกสิณโทษอันปรากฏ ถักสิณนั้นกระทำด้วยดอกไม้ก็เห็นเกสร-ก้าน และระหว่างกลีบปรากฏส่วนปฏิภาคนิमितจะปรากฏอุคคหนิमित ขั้ว ตาลแก้วมณีตั้งอยู่ในอากาศ เมื่อปฏิภาคนิमितเกิดแล้ว อุปจารณาและอัปปรณาณาจะเกิดดั่งกล่าวแล้วในปฐม กสิณ

(6-7-8) วิธีเจริญปีตกสิณ โลหิตกสิณ-โอทาทกสิณ วิธีเจริญกสิณทั้ง 3 นี้ เหมือนกับ นิลกสิณทุกอย่าง ปีตกสิณ พงศ์สีเหลือง บริกรรมว่าปีตกฯ เหลืองฯ โลหิตกสิณ พงศ์สีแดง บริกรรมว่า โลหิตฯ แดงฯ โอทาทกสิณ พงศ์สีขาว บริกรรมว่า โอทาทฯ ขาวฯ ดังนี้รำไป จนกว่าจะเกิดอุคคหนิमितและปฏิภาคนิमित ลักษณะอุคคหนิमित และ ปฏิภาคนิमितก็เหมือนในนิลกสิณ ต่างกันแต่สีอย่างเดียวกันนั้น

(9) วิธีเจริญอาโลกกสิณ โยคาวจรกตบถผู้เจริญอาโลกกสิณนี้ ถ้าเป็นผู้มีวาสนาบารมี เคยได้เจริญมาแต่ชาติ ก่อนๆ แล้วเพียงแต่เพ่งแสงพระจันทร์หรือแสงพระอาทิตย์ หรือช่องหน้าต่างเป็นต้นที่ปรากฏเป็นวงกลมอยู่ที่

ฝ่าหรือที่พื้นนั้นๆ ก็อาจสำเร็จอุคคหนิमितและปฏิภาคนิमितโดยง่าย ส่วนโยคาวจรที่พึงจะเจริญกสิณในชาติ ปัจจุบันนี้ เมื่อจะเจริญต้องทำดวงกสิณก่อน พึงหาหม้อมาเจาะให้เป็นช่องกลมประมาณคืบ 4 นิ้ว เอาประทีปตามไว้ข้างใน ปิดปากหม้อเสียให้ดี ผินช่องหม้อไปทางฝ่า แสงสว่างที่ออกทางช่องหม้อก็จะปรากฏเป็นวงกลมอยู่ที่ฝ่า พึงนั่งพิจารณาตามวิธีที่กล่าวไว้ในปฐมวีกสิณ บริกรรมว่า อา โล โกะฯ แสงสว่างๆ ดังนี้รำไป จนกว่าจะได้สำเร็จอุคคหนิमितและปฏิภาคนิमित อุคคหนิमितในอาโลกกสิณนี้ ปรากฏดวงกลมอันปรากฏที่ฝ่านั้นแล ส่วนปฏิภาคนิमितปรากฏส่องใสเป็นแท่งทึบ ดังดวงแห่งแสงสว่างจะนั้น

(10) วิธีเจริญอากาศกสิณ โยคาวจรกฤษทุตรผู้ปรารถนาจะเจริญอากาศกสิณนี้ ถ้าเป็นผู้มีวาสนาบารมี เคยสั่งสมมาแล้วแต่ชาติก่อน เพียงแต่ฟุ้งคู้ช่องฝ่า ช่องคาน หรือช่องหน้าต่างเป็นต้น ก็อาจสำเร็จอุคคหนิमित และปฏิภาคนิमितโดยง่าย ถ้าไม่มีวาสนาบารมีในกสิณ ข้อนี้นักก่อนต้องทำดวงกสิณก่อน เมื่อจะทำดวงกสิณ พึงเจาะฝ่าเจาะแผ่นหนังหรือเสื่อลำแพนให้เป็นวงกว้างคืบ 4 นิ้ว ปฏิบัติการทั้งปวง โดยทำนองที่กล่าวไว้ในปฐมวีกสิณบริกรรมว่า อากาโสฯ อากาโสฯ ดังนี้รำไปจนกว่าจะเกิดอุคคหนิमित และปรากฏรูปวงกลมอากาศ แต่มีที่สุดฝ่าเป็นต้นเจือปนอยู่บ้าง ส่วนปฏิภาคนิमित ปรากฏเป็นวงกลมอากาศเท่ากับวงกสิณเด่นอยู่ และสามารถแผ่ออกให้ใหญ่ได้ตามต้องการ

(11) วิธีเจริญอุทฺทมาตกะอสุกกรรมฐาน โยคาวจรกฤษทุตร ผู้มีศรัทธาปรารถนาจะเจริญกรรมฐานนี้ พึงไปสู่วิหารพิจารณาอุทฺทมาตกะอสุกนิमितอย่าไปไต่ลม พึงไปเหนือลม ถ้าทางข้างเหนือลมมีรั้วและหนามกั้นอยู่ หรือมีโคลนตมเป็นต้น ก็พึงเอาผ้าหรือมือปิดจมูกไป เมื่อไปถึงแล้วอย่าเพ้อและดูอสุกนิमितก่อน พึงกำหนดทิศก่อน ยืนอยู่ในทิศใดเห็นซากอสุกจะไม่ถนัด น้ำจิตไม่ควรแก่ภวานากรรม พึงเว้นทิศนั้นเสีย อย่ายืนทิศนั้น พึงไปยืนในทิศที่เห็นซากอสุกจะถนัด น้ำจิตก็ควรแก่กรรมฐาน หนึ่งอย่ายืนในที่ไต่ลม กลิ่นอสุกจะเบียดเบียน อย่ายืนข้างเหนือลมหม่อมมนุษย์ที่สิงอยู่ในซากอสุกจะ โกรธเคือง พึงหลีกเลี่ยงเสียสักหน่อย หนึ่งอย่าใกล้นักไกลนัก ยืนไกลนักซากอสุกจะไม่ปรากฏแจ้ง ยืนใกล้นักจะไม่สบายเพราะกลิ่นอสุกและปฏิภูณด้วยซากศพ ยืนชิดเท้านัก ชิดศีรษะนักจะไม่เห็นซากอสุกจะหมดทั้งกาย พึงยืนในที่ท่ามกลางตัวอสุกในที่ที่สบาย เมื่อยืนอยู่ดังนี้ ถ้าก่อนศิลาจอมปลวกต้นไม้ หรือกอหญ้าเป็นต้น ปรากฏแก่จักขุ จะเล็กใหญ่ ขาวดำ ยาวสั้น สูงต่ำอย่างไร ก็พึงกำหนดรู้อย่างนั้นๆ แล้วต่อไปพึงกำหนดอุทฺทมาตกะอสุกนี้ โดยอาการ 6 อย่าง คือ สี เกษ ฐาน ทิศ ที่ตั้งอยู่ในปฐมวัย มัชฌิมวัย ปัจฉิมวัย กำหนดฐานอสุกนี้ เป็นร่างกายของคนดำ คนขาวเป็นต้น กำหนดเกศนั้น คือ กำหนดว่าซากอสุกนี้เป็นร่างกายของคนที่ตั้งอยู่ในปฐมวัย มัชฌิมวัย ปัจฉิมวัย กำหนดฐานนั้นคือ กำหนดว่า นี่เป็นฐานศีรษะ-ท้อง-สะเอว-เป็นต้น กำหนดทิศนั้นคือ กำหนดว่า ในซากอสุกนี้มีทิศ 2 คือ ทิศเบื้องต่ำ-เบื้องบน ท่านกายตั้งแต่นาภีลงมาเป็นทิศเบื้องต่ำ ตั้งแต่นาภีขึ้นไปเป็นทิศเบื้องบนกำหนดที่ตั้งนั้น คือกำหนดว่า มืออยู่ข้างนี้ เท้าอยู่ข้างนี้ ศีรษะอยู่ข้างนี้ ท่ามกลางกายอยู่ที่นี้ กำหนดปริเวณนั้นคือกำหนดว่า ซากอสุกนี้มีกำหนดในเบื้องต่ำด้วยพื้นเท้า มีกำหนดในเบื้องบนคือปลายผม มีกำหนดในเบื้องขวางด้วยหนังเต็มไปด้วยเครื่องเนา 31 ส่วน โยคาวจรพึงกำหนดพิจารณาอุทฺทมาตกะ อสุกนิमितนี้ ได้เฉพาะแต่ซากอสุก อันเป็นเพศเดียวกับตน คือถ้าเป็นชาย ก็พึงพิจารณาเพศชายอย่างเดียว

เมื่อพิจารณาอุทฺตมตกอสุภะนั้น จะนั่งหรือยืนก็ได้ แล้วพึงพิจารณาให้เห็นอนิสงสันในอสุภกรรมฐานพึงสำคัญ ประหนึ่งดวงแก้ว ตั้งไว้ซึ่งความเคารพรักใคร่ยิ่งนัก ผูกจิตไว้ในอารมณ์คืออสุภะนั้นไว้ให้มั่นด้วยคิดว่าอาตมา จะได้พ้นชาติ ชรา มรณทุกข์ด้วยวิธีปฏิบัติดังนี้แล้ว พึงลืมหักขุขึ้นแลดูอสุภะ ถือเอาเป็นนิมิต แล้วเจริญบริกรรม ภาวนาไปว่า อุทฺตมตกํ ปฏิกูลํ ชากศพพองขึ้น เป็นของน่าเกลียดดังนี้รำไป ร้อยครั้ง พันครั้ง ลืมหักขุแล้วพึง หลับ-จักขุพิจารณา ทำอยู่ดังนี้เรื่อยไป จนเมื่อหลับจักขุ ก็เห็นอสุภะเหมือนเมื่อลืมหักขุเมื่อใด ชื่อว่าได้อุคคห นิมิตในกาลเมื่อนั้น ครั้นได้อุคคหนิมิตแล้ว ถ้าไม่ละความเพียรพยายามก็จะได้ปฏิภาคนิมิต อุคคหนิมิตปรากฏ เห็นเป็นของพึงเกลียดพึงกลัว และแปลกประหลาดยิ่งนัก ปฏิภาคนิมิตปรากฏคจุนุญมีกายอันอ้วนพี กินอาหาร อิ่มแล้วนอนอยู่ขณะนั้น เมื่อได้ปฏิภาคนิมิตแล้ว นีวรณธรรมทั้ง 5 มีกามฉันทะเป็นต้น ก็ปราศจากสันดานสำเร็จ อุปจารณาณ และอัปนาณาณ และความชำนาญแคล่วคล่องในฌานโดยลำดับไป

(12) วิธีเจริญวินิลกอสุภกรรมฐาน วินิลกอสุภะนั้นคือชากศพกำลังพองเขียว วิธีปฏิบัติทั้งปวงเหมือนในอุท ฺตมตกอสุภะ แปลกแต่คำบริกรรมว่า วินิลกํ ปฏิกูลํ อสุภะขึ้นพองเขียวน่าเกลียดดังนี้ อุคคหนิมิตในอสุภะนี้ ปรากฏมีสีต่างๆ แปลกกัน ปฏิภาคนิมิตปรากฏเป็นสีแดง ขาว เขียว เจือกัน

(13) วิธีเจริญวิบุพพกอสุภกรรมฐาน วิบุพพกอสุภะนี้ คือชากศพมีน้ำหนองไหล วิธีปฏิบัติเหมือนในอุทฺตมตกอสุ ภะทุกประการ แปลกแต่คำบริกรรมว่า วิบุพพกํ ปฏิกูลํ ชากศพมีน้ำหนองไหลน่าเกลียดดังนี้เท่านั้น อุคคหนิมิต ในอสุภะนี้ปรากฏเหมือนมีน้ำหนอง น้ำเหลืองไหลอยู่มีขนาด ส่วนปฏิภาคนิมิตนั้น ปรากฏเหมือนตั้งร่างอสุภะ สงบนิ่งอยู่มิได้หวั่นไหว

(14) วิธีเจริญวิหิตกอสุภกรรมฐาน อสุภะนี้ ได้แก่ชากศพที่ถูกตัดออกเป็นท่อนๆ ทั้งอยู่ในที่มีสนามรบหรือป่า ซ้ำเป็นต้น วิธีปฏิบัติทั้งปวงเหมือนในอุทฺตมตกอสุภะ แปลกแต่คำบริกรรมว่า วิหิตกํ ปฏิกูลํ ชากศพขาดเป็น ท่อนๆ น่าเกลียดดังนี้เท่านั้น อุคคหนิมิตปรากฏเป็นชากอสุภะขาดเป็นท่อนๆ ส่วนปฏิภาคนิมิตปรากฏเหมือนมี อวัยวะครบบริบูรณ์ มิเป็นช่องขาดเหมือนอย่างอุคคหนิมิต

(15) วิธีเจริญวิชาติกอสุภกรรมฐาน ให้โยคาวจรพิจารณาชากศพอันสัตว์ มีแรง กา และสุนัขเป็นต้น กัดกินแล้ว อวัยวะขาดไปต่างๆ บริกรรมว่า วิชาติกํ ปฏิกูลํ ชากศพที่สัตว์กัดกินอวัยวะต่างๆ เป็นของน่าเกลียด ดังนี้รำไป กว่าจะได้สำเร็จอุคคหนิมิต และปฏิภาคนิมิต ก็อุคคหนิมิตในอสุภะนี้ ปรากฏเหมือนชากอสุภะ อันสัตว์กัดกิน กลิ้งอยู่ในที่นั้นๆ ปฏิภาคนิมิตปรากฏบริบูรณ์สิ้นทั้งกาย จะปรากฏเหมือนที่สัตว์กัดกินนั้นมิได้

(16) วิธีเจริญวิจิตกอสุภกรรมฐาน ให้โยคาวจร พึงนำมาเองหรือให้ผู้อื่นนำมาซึ่งชากอสุภะที่ตกเรียรายอยู่ในที่ ต่างๆ แล้วมากองไว้ในที่เดียวกัน แล้วกำหนดพิจารณา บริกรรมว่า วิจิตกํ ปฏิกูลํ ชากศพอันซัดไปในที่ต่างๆ เป็นของน่าเกลียดดังนี้รำไป จนกว่าจะได้อุคคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต อุคคหนิมิตในอสุภะนี้ ปรากฏเป็นช่องๆ เป็นระยะๆ เหมือนร่างอสุภะนั้นเอง ปฏิภาคนิมิตปรากฏเหมือนกายบริบูรณ์จะมีช่องมีระยะหามิได้

(17) วิธีเจริญหตวิจิตกอสุภกรรมฐาน ให้โยคาวจรพึงนำเอามาหรือให้ผู้อื่นนำเอามา ซึ่งชากอสุภะที่คนเป็น

ข้าศึก สับฟันกันเป็นท่อนท่อนใหญ่ทิ้งไว้ในที่ต่างๆ ลำดับเข้าให้ห่างกันประมาณนิ้วมือหนึ่ง แล้วกำหนดพิจารณาปริกรรมว่า หตวิจิตต์กั ปฏิภูถ์ ซากศพขาดเป็นท่อนน้อยท่อนใหญ่ เป็นของนำเกลียดคั่งนี้ร่าไป กว่าจะได้อุคคหนิमित และปฏิภาคนิमित อุคคหนิमितในอสุภะนี้ ปราภฏคจจะฝ้าแดงอันต้องลมแล้วแลไหวๆ อยู่ ปราภฏคจเต็มบริบูรณั้ทั้งกาย มิได้เป็นช่องเป็นระยะๆ

(18) วิถีเจริญโลหิตกอสุภกรรมฐาน ให้โยคาวจรพิจารณาซากศพที่คนประหารสับฟันในอวัยวะะ มิมีแผล เต้าเป็นต้น มิมีโลหิตไหลออกอยู่และทิ้งไว้ในที่ทั้งหลายมีสนามรบเป็นต้น หรือพิจารณาอสุภะที่มีโลหิตไหลออกจากแผล มิมีแผลฝ้เป็นต้นก็ได้ ปริกรรมว่า โลหิตกั ปฏิภูถ์ อสุภะนี้ โลหิตไหลประอะเป็อนเป็นของนำเกลียดคั่งนี้ร่าไป กว่าจะได้อุคคหนิमितและปฏิภาคนิमित อุคคหนิमितในอสุภะนี้ ปราภฏคจจะฝ้าแดงอันต้องลมแล้วแลไหวๆ อยู่ ปฏิภาคนิमितปราภฏคเป็นอันดีจะได้อัไหวหามิได้

(19) วิถีเจริญปุพุกอสุภกรรมฐาน ให้โยคาวจรพิจารณาซากศพของมนุษย์หรือสัตว์ มิมีสุนัขเป็นต้น ที่มีหนอนคลานคร่าอยู่ ปริกรรมว่า ปุพุกั ปฏิภูถ์ อสุภะที่หนอนคลานคร่าอยู่ เป็นของนำเกลียดคั่งนี้ร่าไป กว่าจะได้อุคคหนิमित แลปฏิภาคนิमित อุคคหนิमितในอสุภะนี้ ปราภฏคมีอาการหวั่นไหว คั่งหมูหนอนอันสัญจรคลานอยู่ ปฏิภาคนิमितปราภฏคมีอาการอันสงบเป็นอันดีคจกองข้าวสาถ์อันขาวจะนั้นๆ

(20) วิถีเจริญอัฐกอสุภกรรมฐาน ให้โยคาวจรพิจารณาซึ่งซากศพที่เหลือแต่กระดูกอย่างเดียว จะพิจารณาร่างกระดูกที่ติดกันอยู่ทั้งหมดยังไม่เคลื่อนหลุดไปจากกันเลยก็ได้ จะพิจารณาร่างกระดูกที่เคลื่อนหลุดไปจากกันแล้วโดยมากยังติดกันอยู่บ้างก็ได้ จะพิจารณาท่อนกระดูกอันเดียวก็ได้ ตามแต่จะเลือกพิจารณา แล้วพึงปริกรรมว่า อฏฐกั ปฏิภูถ์ กระดูกเป็นของนำเกลียดคั่งนี้ร่าไป กว่าจะได้สำเร็จอุคคหนิमितและปฏิภาคนิमित ถ้าโยคาวจรพิจารณาแต่ท่อนกระดูกอันเดียว อุคคหนิमितและปฏิภาคนิमितปราภฏคเป็นอย่างเดียวกัน ถ้าโยคาวจรพิจารณากระดูกที่ยังติดกันอยู่ทั้งสิ้น อุคคหนิमितปราภฏคปราภฏคเป็นช่องๆ เป็นระยะๆ ปฏิภาคนิमितปราภฏคเป็นร่างกายอสุภะบริบูรณั้สิ้นทั้งนั้นๆ

(21-30) วิถีเจริญอนุสสติ 10 ประการ คือ พุทธานุสสติ ระลึถึงคุณพระพุทเจ้า ฆมนานุสสติ ระลึถึงคุณพระธรรม สงฆานุสสติ ระลึถึงคุณพระสงฆ์ สีลานุสสติ ระลึถึงคุณศีล จาคานุสสติ ระลึถึงคุณทาน เทวดานุสสติ ระลึถึงคุณเทวดา อุปสมานุสสติ ระลึถึงคุณพระนิพพาน มรณสสติ ระลึถึงความตาย กายคตาสติ ระลึไปในกายของตน อานาปานสติ ระลึถึงลมหายใจเข้าออก

ในอนุสสติ 10 ประการนี้ จะอธิบายพิสดารเฉพาะอานาปานสติดังต่อไปนี้

โยคาวจรกุลบุตรผู้เจริญอานาปานสติกรรมฐานพึงเข้าไปอาศัยอยู่ในป่า หรือโคนไม้ หรืออยู่ในเรือนโรงศาลากุฎิวิหารอันว่างเปล่า เป็นที่เงียบสงัดแห่งใดแห่งหนึ่งอันสมควรแก่ถาวนานุโยคแล้ว พึงนั่งคู้บัลลังค์ขัดสมาธิเท้าขวาทับเท้าซ้าย มือขวาทับมือซ้าย ตั้งกายให้ตรงดำรงสติไว้ให้มั่น คอยกำหนดรู้ลมหายใจเข้าและลมหายใจออกอย่าให้ลืมหอง เมื่อหายใจเข้าก็พึงกำหนดรู้ว่าหายใจเข้า เมื่อหายใจออกก็พึงกำหนดรู้ว่าหายใจออก เมื่อหายใจเข้าออกยาวหรือสั้น ก็พึงกำหนดรู้ประจักษ์ชัดทุกๆ ครั้งไปอย่าลืมหอง อนึ่งท่านสอนให้กำหนดนับด้วย เมื่อลม

หายใจเข้าและออกอันใดปรากฏแจ้ง ก็ให้หนักนับว่าหนึ่ง ๆ รอบที่สองนับว่าสอง ๆ ไปจนถึงห้า ๆ เป็นปัญจะแล้วตั้งต้นหนึ่ง ๆ ไปใหม่ไปจนถึงหก ๆ เป็นฉกคะ แล้วนับตั้งต้นใหม่ไปจนถึงเจ็ด ๆ เป็นสัตตะคะ แล้วนับตั้งต้นใหม่ไปจนถึงแปด ๆ เป็นอฏฐคะ แล้วนับตั้งแต่ต้นใหม่ไปจนถึงเก้า ๆ เป็นนวะคะ แล้วนับตั้งต้นใหม่ไปจนถึงสิบ ๆ เป็นทศคะแล้วกลับนับตั้งต้นใหม่ตั้งแต่ปัญจะหมวด 5 ไปถึงทศคะหมวด 10 โดยนับนี้เรื่อยไป เมื่อกำหนดนับลมที่เดินโดยคลองนาสิกด้วยประการดังนี้ ลมหายใจเข้าออกก็จะปรากฏแก่โยคาวจรกฤษทุตรซัดและเร็วเข้าทุกทีอย่าพึงเอาสติตามลมเข้าออกนั้นเลย พึงคอยกำหนดนับให้เร็วตามลมเข้าออกนั้นว่า 1. 2. 3. 4. 5. / 1. 2. 3. 4. 5. 6. / 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. / 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. / 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. / 1. 2. 3. 4. 5. 6. 7. 8. 9. 10. / พึงนับตามลมหายใจเข้าออกดังนี้รำไป จิตก็จะเป็นเอกัคคตาถึงซึ่งความเป็นหนึ่ง มีอารมณ์เดียวด้วยกำลังอันนับลมนั้นเพียงบางองค์ก็เจริญแต่มนสิการกรรมฐานนี้ด้วยสามารถถอนนับลมนั้น ลมอัสสาสะ-ปัสสาสะ ก็ดับไปโดยลำดับๆ กระวนกระวายก็ระงับลง จิตก็เบาขึ้น แล้วกายก็เบาขึ้นด้วยจนถึงซึ่งอาการอันลอยไปในอากาศ เมื่อลมอัสสาสะ-ปัสสาสะหายดับลงแล้ว จิตของโยคาวจรนั้นก็มิแต่มีนิมิตคิลมอัสสาสะ-ปัสสาสะสุขุมละเอียดเป็นอารมณ์ เมื่อพยายามต่อไปลมสุขุมก็ดับลง เกิดลมสุขุมละเอียดยิ่งขึ้นประหนึ่งหายไปหมดโดยลำดับๆ ครั้นปรากฏเป็นเช่นนั้นอย่าพึงตกใจและลุกหนีไป เพราะจะทำให้กรรมฐานเสื่อมไป พึงทำความเข้าใจไว้ว่า ลมหายใจไม่มีแก่คนตาย คนดำน้ำ คนเข้าฌาน คนอยู่ในครรภ์มารดาตั้งแต่ พึงเตือนตนเองว่าบัดนี้เราก็มิได้ตายลมละเอียดเข้าต่างหาก แล้วพึงคอยกำหนดลมในที่ๆ มันเคยกระทบเช่นปลายจมูกไว้ ลมก็มาปรากฏดังเดิม เมื่อทำความเข้าใจกำหนดไปโดยนับนี้ มีช้ออกคหนิมิตและปฏิภาคนิมิตก็จะปรากฏ โดยลำดับไป อุกคหนิมิตและปฏิภาคนิมิต ในอนาปานสติกรรมฐานนี้ย่อมปรากฏแก่โยคาวจรต่างๆ กัน บางองค์ปรากฏดังปุยนุ่นบ้างปุยสำลีบ้าง บางองค์ปรากฏเป็นวงช่องรัศมีบ้าง ดวงแก้วมณีแก้วมุกดาบ้างบางองค์ปรากฏมีสัมผัสสหายาบ คือเป็นดังเมล็ดในฝ้ายบ้าง ดังเสี้ยนสะเก็ดไม้แก่นบ้าง บางองค์ปรากฏดังด้ายสายสังวาลย์บ้าง เปลวควันบ้าง บางองค์ปรากฏดังโยแมลงมุมอันจึงอยู่บ้าง แผ่นเมฆและดอกบัวหลวง และจักรรถบ้าง บางที่ปรากฏดังดวงพระจันทร์พระอาทิตย์ก็มี การที่ปรากฏนิมิตต่างๆ กันนั้นเป็นด้วยปัญญาของโยคาวจรต่างกัน

อนึ่งธรรม 3 ประการ คือ ลมเข้า 1 ลมออก 1 นิมิต 1 จะได้เป็นอารมณ์ของจิตอันเดียวกันหามิได้ลมเข้าก็เป็นอารมณ์ของจิตอันหนึ่ง ลมออกก็เป็นอารมณ์ของจิตอันหนึ่ง นิมิตก็เป็นอารมณ์ของจิตอันหนึ่ง เมื่อรู้ธรรม 3 ประการนี้แจ้งชัดแล้วจึงจะสำเร็จจุฬารมณ์และอัปนาสมาธิ เมื่อไม่รู้ธรรม 3 ประการก็ย่อมไม่สำเร็จ อนาปานสติกรรมฐานนี้เป็นไปเพื่อตัดเสียซึ่งวิตกต่างๆ เป็นอย่างดีด้วยประการฉะนี้

(31-40) ส่วนกรรมฐานอีก 6 ประการคือ อัปมัณฑุพรหมวิหาร 4 อาหาเรปฏิกูลสัญญา 1 จตุราศวัตถาน 1 จะไม่อธิบาย จะได้อธิบายแต่รูปกรรมฐาน 4 ดังต่อไปนี้

โยคาวจรกฤษทุตรผู้เจริญรูปกรรมฐานที่หนึ่งพึงกลืนทั้ง 9 มีปฐวิกลืนเป็นต้นอย่างใดอย่างหนึ่งเว้นอากาศกลืนเสีย เมื่อสำเร็จรูปาวจรสมาธิอันเป็นที่สุดแล้วเจริญรูปาวจรสมาธิในรูปกรรมฐานต่อไป พึงเพิกกลืนนั้นเสีย คืออย่ากำหนดนึกหมายเอาสถินนิมิตเป็นอารมณ์ พึงตั้งจิตเพ่งนึกพิจารณาอากาศที่ดวงกลืนเกาะหรือเพิกแล้วเหลืออยู่แต่อากาศ ที่ดวงกลืนเกาะหรือเพิกแล้วเหลืออยู่แต่อากาศเปล่าเป็นอารมณ์ พิจารณาไปๆ จนอากาศเปล่าเท่าวงกลืนปรากฏในมโนทวารในกาลใด ในกาลนั้นให้โยคาวจรพิจารณาอากาศอันเป็นอารมณ์ บริกรรมว่า

อนนโต อากาโส อากาสไม่มีที่สิ้นสุดดังนี้รำไป เมื่อบริกรรมนี้อยู่ดังนี้เรื่อยๆ จิตก็สงบระงับตั้งมั่นเป็นอุچارสมาธิไปจนถึงอัปนาสมาธิโดยลำดับ สำเร็จเป็นรูปฌานที่ 1 ชื่อว่า อากาสาัญญาตนฌาน เมื่อจะเจริญรูปกรรมฐานที่ 2 ต่อไป พึงละอากาสนิมิตที่เป็นอารมณ์ของรูปฌานที่แรกนั้นเสีย พึงกำหนดจิตที่ยึดห่วงเอาอากาสเป็นอารมณ์นั้นมาเป็นอารมณ์ต่อไป บริกรรมว่า อนนโต วิญญาณ วิญญาณไม่มีที่สิ้นสุดดังนี้รำไปจนกว่าจะได้สำเร็จรูปฌานที่ 2 ชื่อว่า วิญญาณัญญาตนฌาน

เมื่อจะเจริญรูปฌานที่ 3 ต่อไป พึงละรูปวิญญาณที่แรกที่เป็นอารมณ์ของรูปฌานที่ 2 นั้นเสีย มายึดห่วงเอาความที่ไม่มีของรูปฌานที่แรก คือกำหนดว่ารูปวิญญาณแรกนี้ไม่มีในที่ใด ดังนี้เป็นอารมณ์แล้วบริกรรมว่า นตถิกิจฺจึ อรูปวิญญาณที่แรกนี้มีได้มีมิได้เหลือคิดอยู่ในอากาศดังนี้เรื่อยๆ ไปก็จะสำเร็จรูปฌานที่ 3 ชื่อว่า อากิญจัญญาตนฌาน

เมื่อจะเจริญรูปกรรมฐานที่ 4 ต่อไป พึงปล่อยวางอารมณ์ของรูปฌานที่ 3 คือ ที่สำคัญมั่นว่ารูปฌานที่แรกไม่มีดังนี้เสีย พึงกำหนดเอาแต่ความละเอียดปราณีตของรูปฌานที่ 3 เป็นอารมณ์ทำบริกรรมว่า สนตมตํ ปณฺธิเมต อรูปฌานที่ 3 นี้ละเอียดนักประณีตนัก จะว่ามีสัญญาที่ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาที่ไม่ใช่ ดังนี้เรื่อยๆ ไป ก็จะสำเร็จรูปฌานที่ 4 ชื่อว่า เนวสัญญานาสัญญาตนฌาน

จะอธิบายฌานและสมาบัติต่อไป ฌานนั้นว่าโดยประเภทเป็น 2 อย่างคือ รูปฌานและอรูปฌานอย่างละ 4 ฌานเป็นฌาน 8 ประการ ฌานทั้ง 8 นี้ เป็นเหตุให้เกิดสมาบัติ 8 ประการ บางแห่งท่านก็กล่าวว่า ผลสมาบัติ ต่อได้ ฌานมีวสี ชำนาญดีแล้ว จึงทำให้สมาบัติบริบูรณ์ขึ้นด้วยดีได้ เพราะเหตุนี้สมาบัติจึงเป็นผลของฌาน ก็สมาบัติ 8 ประการนี้ ในภายนอกพระพุทธศาสนาก็มี แต่ไม่เข้าไปเพื่อดับกิเลส ทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพาน ได้แต่เป็นไปเพื่อที่ภุชกรรมสุขวิหารและเป็นไปเพื่อเกิดในพรหม โลกเท่านั้น เหมือนสมาบัติของอาฬารดาบส และอุทกดาบส ฉะนั้น ส่วนสมาบัติพระพุทธศาสนา ย่อมเป็นไปเพื่อรับดับกิเลส ทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานได้ ว่าโดยประเภทเป็น 2 อย่าง คือ ผลสมาบัติและนิโรธสมาบัติ ผลสมาบัตินั้นย่อมสาธาระณะทั่วไปแก่พระอริยเจ้าสองจำพวกคือ พระอนาคามีกับพระอรหันต์ที่ได้สมาบัติ 8 เท่านั้น

อนึ่งฌานและสมาบัตินี้ ถ้าว่าโดยอรรถก็เป็นอันเดียวกัน ต่างกันแต่พยัญชนะเท่านั้น เพราะฌานนั้นเป็นที่ถึงด้วยดีของฌานลาภิบุคคล จริงอยู่ในอรรถที่ท่านกล่าวไว้ว่า ฌานลาภิบุคคล ถึงด้วยดีซึ่งสมาบัติ คือฌานเป็นที่ถึงด้วยดี มีปฐมฌานเป็นต้นดังนี้ อนึ่ง ในพระบาลีแสดง อนุบุพพิหารสมาบัติ 9 ไว้ คือปฐม ทุคฺย คตฺย จตฺตถ ฌาน อากาสาัญญาตน วิญญาณัญญาตนนะ อากิญจัญญาตนนะ เนวสัญญานาสัญญาตนฌาน และสัญญาเวทิตนิโรธ เป็นสมาบัติที่อยู่ตามลำดับของฌานลาภิบุคคลดังนี้ อนึ่งท่านแสดง อนุบุพพิโรธสมาบัติ 9 ไว้ว่า ฌานลาภิบุคคลเมื่อถึงด้วยปฐมฌาน วิตก วิจาร์ณํดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งตติยฌาน ปิตดับไป เมื่อถึงด้วยดี ซึ่งจตุตถ ฌาน ลมอัสสาสะปัสสาสะดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งอากาสาัญญาตนฌาน รูปสัญญาดับไปเมื่อถึงด้วยดีซึ่งวิญญาณัญญาตนฌาน สัญญาในอากาสาัญญาตนฌานดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งอากิญจัญญาตนฌาน สัญญาในวิญญาณัญญาตนฌานดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งเนวสัญญานาสัญญาตนฌานสัญญาในอากิญจัญญาตนฌานดับไป เมื่อถึงด้วยดีซึ่งสัญญาเวทิตนิโรธ สัญญาและเวทนาดับไป ธรรม 9 อย่างนี้ชื่อ อนุบุพพิโรธสมาบัติ สมาบัติเป็นที่ดับหมดแห่งธรรมอันเป็นปัจจนิกแก่ตนตามลำดับดังนี้ คำในอรรถและบาลีทั้ง 2 นี้ต้องการให้ชัดว่า ฌานและสมาบัติ สมาบัติเป็นผล วิเศษแปลกกันแต่เท่านี้

บุคคลใดปฏิบัติชอบแล้ว บุคคลนั้นย่อมพิจารณาความเป็นไปแห่งสังขารทั้งหลาย ย่อมเห็นความเกิด ความแก่ ความเจ็บไข้ และความตายในสังขารทั้งหลายเหล่านั้น ย่อมไม่เห็นความสุข ความยินดีน้อยหนึ่งในสังขารทั้งหลายเหล่านั้น ไม่เห็นซึ่งอะไรๆ ในเบื้องต้น ท่ามกลาง หรือที่สุด ในสังขารทั้งหลายเหล่านั้นซึ่งจะเข้าถึงความเป็นของไม่ควรถือเอา อุปมาเหมือนบุรุษไม่เห็นซึ่งที่แห่งใดแห่งหนึ่ง ในเบื้องต้น ท่ามกลาง หรือที่สุด ในก้อนเหล็กแดงอันร้อนอยู่ตลอดวัน ที่เข้าถึงความเป็นของควรจับถือสักแห่งเดียวฉันใด บุคคลพิจารณาเห็นความเกิด ความแก่ ความเจ็บไข้ และความตายในสังขารทั้งหลายนั้น ย่อมไม่เห็นความสุข ความยินดีในสังขารเหล่านั้นแม้หนึ่งจึ่งนั้น เมื่อบุคคลพิจารณาเห็นว่าเป็นของร้อนพร้อม ร้อนมาแต่ต้นตลอดโดยรวบ มีทุกข์มากมีคับแค้นมาก ถ้าใครมาเห็น ได้ซึ่งความไม่เป็นไปแห่งสังขารทั้งหลาย ไชรี ธรรมชาตินี้คือธรรมชาติเป็นที่ระงับแห่งสังขารทั้งปวง ธรรมชาติเป็นที่สลัดคืนแห่งอุปธิทั้งปวง ธรรมชาติเป็นที่สิ้นแห่งตัณหา ธรรมชาติเป็นที่ปราศจากเครื่องข้อม ธรรมชาติเป็นที่ระงับความกระหาย ธรรมชาติเป็นที่ดับทุกข์ ธรรมชาตินั้นเป็นที่สงบ เป็นของปราณีตดังนี้ ฐานที่ตั้งแห่งธรรมอันอุดมนี้คือ ศิล บุคคลตั้งมั่นในศิลแล้ว เมื่อกระทำในใจโดยชอบแล้ว จะอยู่ในที่ใดๆ ก็ตามปฏิบัติชอบแล้ว ย่อมทำให้แจ้งซึ่งพระนิพพานด้วยประการฉะนี้

เมื่อโยคาวจรตั้งธรรม 6 กอง มีขันธ 5 เป็นต้น มีปฏิจักษุสมบัติเป็นที่สุดได้เป็นพื้น คือพิจารณาให้รู้จักลักษณะแห่งธรรม 6 กอง ยึดหน่วงเอาธรรม 6 กองไว้เป็นอารมณ์ได้แล้ว ลำดับนั้นจึงเอาศิลวิสุทธิและจิตตวิสุทธิมาเป็นรากฐาน ศิลวิศัตินั้นได้แก่ภาวิโมกขสังวรศิล จิตตวิศัตินั้นได้แก่อัญญาสมาบัติ 8 ประการ เมื่อตั้งศิลวิสุทธิ และจิตตวิสุทธิเป็นรากฐานแล้ว ลำดับนั้น โยคาวจรพึงเจริญวิสุทธิทั้ง 5 สืบต่อไปโดยลำดับๆ เอาทิฏฐิวิสุทธิและกัณขาวิตรณวิสุทธิเป็นเท้าซ้ายเท้าขวา เอามัคคามัคคญาณทัสสนวิสุทธิ และปฏิบัติญาณทัสสนวิสุทธิเป็นมือซ้ายมือขวา เอาญาณทัสสนวิสุทธิเป็นศิรชะเถิด จึงจะอาจสามารถยกตนออกจากวัฏฏสงสารได้

ทิฏฐิวิศัตินั้นคือปัญญาอันพิจารณาซึ่งนามและรูปโดยสามัญลักษณะ มีสภาวะเป็นปริณามธรรมมิได้เที่ยงแท้ มีปกติแปรผันเป็นต้น เป็นปัญญาเครื่องชำระตนให้บริสุทธิ์จากความเห็นผิดต่างๆ โยคาวจรเจ้าผู้ปรารถนาจะยังทิฏฐิวิสุทธิให้บริบูรณ์ พึงเข้าสู่ฌานสมาบัติตามจิตประสงค์ ยกเว้นเสียแต่เนวสัจญานาสนัญญาตนสมาบัติ เพราะละเอียดเกินไป ปัญญาของโยคาวจรจะพิจารณาได้โดยยาก พึงเข้าแต่เพียงรูปฌาน 4 รูปฌาน 3 ประการนั้นเกิด เมื่อออกจากฌานสมาบัติอันใดอันหนึ่งแล้ว พึงพิจารณาองค์ฌาน มีวิตกวิจารณ์เป็นต้น แล้วเจตสิกธรรมอันสัมปยุตต์ด้วยองค์ฌานนั้นให้แจ้งชัดโดยลักษณะ กิจ ปัจจุปฏิฐานและอาสันนการณ แล้วพึงกำหนดกฎหมายว่า องค์ฌานและธรรมอันสัมปยุตต์ด้วยองค์ฌานนี้ล้วนแต่เป็นนามธรรม เพราะเป็นสิ่งที่นุ่มไปสู่อารมณ์สิ้นด้วยกัน แล้วพึงกำหนดพิจารณาที่อยู่ของนามธรรม จนเห็นแจ้งว่า หทัยวัตถุ เป็นที่อยู่แห่งนามธรรม อุปมาเหมือนบุรุษเห็นอสรพิษภายในเรือน เมื่อติดตามสักคู้ก็รู้ว่าอสรพิษอยู่ที่นี้ๆ ฉนั้นใด โยคาวจรผู้แสวงหาที่อยู่แห่งนามธรรมฉนั้น ครั้นแล้วพึงพิจารณารูปธรรมสืบต่อไป จนเห็นแจ้งว่า หทัยวัตถุนี้คืออัสยซึ่งภครูปทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ แม้อุปาทานรูปอื่นๆ ก็อัสยภครูปสิ้นด้วยกัน รูปธรรมนี้ย่อมเป็นสิ่งฉิบหายด้วยอันตรายต่างๆ มีหนาวร้อนเป็นต้น เมื่อโยคาวจรมาพิจารณารูปร่างซึ่งนามและรูปจะฉะนี้แล้ว พึงพิจารณาธาตุทั้ง 4 คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ให้เห็นแจ้งด้วยปัญญา โดยสังเขปหรือพิสดารก็ได้ ตามแต่ปัญญาของโยคาวจรจะพึงยังรู้ยังเห็น ครั้นพิจารณาธาตุแจ่มแจ้งแล้ว พึงพิจารณาอาการ 32 ในร่างกาย มีเกสา โลมา เป็นต้น จนถึงมัตถลุงคังเป็นที่สุด ให้เห็นชัดด้วยปัญญา โดย วณ โฉ สี คน โธ กลิ่น ร โส รส โอช ความซึมซาบ สณฐาโน สันฐาน สันยาวใหญ่ น้อย

แล้วพึงประมวลรูปธรรมทั้งปวงมาพิจารณาในที่เดียวกันว่า รูปธรรมทั้งปวงล้วนมีลักษณะฉิบหายเหมือนกัน จะมัน จะคง จะเที่ยง จะแท้ สักสิ่งหนึ่งก็มิได้มี เมื่อโยคาวจรเข้าพิจารณาเห็นกองรูปดังนี้แล้ว อรูปธรรมทั้ง 2 คือจิต เจตสิก ก็ปรากฏแจ้งแก่พระโยคาวจรด้วยอำนาจทวาร คือ จักขุ โสตะ ฆานะ ชิวหา กาย ใจ เพราะว่าจิตและเจตสิกนี้มีทวารทั้ง 6 เป็นที่อาศัย เมื่อพิจารณาทวารทั้ง 6 แจ่มแจ้งประจักษ์แล้ว ก็รู้จักจิตและเจตสิกอันอาศัยทวารทั้ง 6 นั้นแน่แท้ จิตที่อาศัยทวารทั้ง 6 นั้นจัดเป็นโลกีย์ 81 คือทวิปัญญาญาณ 10 มโนธาตุ 3 มโนวิญญาณธาตุ 68 และเจตสิกที่เกิดพร้อมกับโลกีย์จิต 81 คือผัสส โส เวทนา สัญญา เจตนา เอกคคตา ชีวิต อินทรีย์ มนสิการ ทั้ง 7 นี้เป็นเจตสิกที่สาธารณะทั่วไปในจิตทั้งปวง การกล่าวดังนี้มิได้แปลกกันเพราะจิตทั้งปวงนั้น ถ้ามีเจตสิกอันทั่วไปแก่จิตทั้งปวงเกิดพร้อมย่อมมีเพียง 7 ประการเท่านั้น

เมื่อโยคาวจรบุคคลมาพิจารณา นามและรูปอันกล่าวโดยสรุปคือ ชั้น 5 แจ่มชัดด้วยปัญญาญาณตามความเป็นจริงแล้ว ย่อมถอนความเห็นผิด และตัดความสงสัยในธรรมเสียได้ ย่อมรู้จักทางผิดหรือถูกความดำเนินและไม่ควรดำเนิน แจ่มแจ้งแก่ใจย่อมสามารถถอนอาลัยในโลกทั้งสามเสียได้ ไม่ยึดติดอยู่ในโลกไหนๆ จิตใจของโยคาวจรย่อมหลุดพ้นจากอัสวกิเลส เป็นสมุจเฉทประหารได้โดยแน่นอนด้วยประการฉะนี้แล

24 วินัยกรรม

1. อุโบสถกรรม เป็นวินัยกรรมอย่างหนึ่งที่ทรงบัญญัติให้ภิกษุทำทุกกึ่งเดือน จะละเว้นมิได้ โดยประสงค์ให้ชำระตนให้บริสุทธิ์ไม่ให้มีอาบัติโทษติดตัวประการหนึ่ง เพื่อให้รู้จักพระวินัยส่วนสำคัญที่ทรงบัญญัติไว้ จะได้ประพฤติตนถูกต้องดีประการหนึ่ง และอีกประการหนึ่ง เพื่อความสามัคคีแห่งสงฆ์ ทรงกำหนดองค์แห่งความพร้อมพรังของอุโบสถไว้ 4 ประการ คือ คติที่ 14-15 หรือวันสามัคคีวันใดวันหนึ่งเป็นองค์ที่ 1 ภิกษุครบจำนวนควรทำสังฆอุโบสถ หรือกระอุโบสถได้ นั่งชุมนุมไม่ละหัดตบาศกันในสีมาเดียวกันเป็นองค์ที่ 2 อาบัติที่เป็นสภาค คือ มีวัตถุเสมอกัน ไม่มีแก่สงฆ์เป็นองค์ที่ 3 และวัชชนิยบุคคล 21 ไม่มีหัดตบาศเป็นองค์ที่ 4 อุโบสถพร้อมพรังด้วยองค์ 4 ประการนี้ จึงควรทำอุโบสถกรรม ควรกล่าวว่า ปตตกลบ ได้ฯ ในบรรดาวัชชนิยบุคคล 21 นั้น เมื่อคนอันสงฆ์ยกวัตร 3 จำพวกอยู่ในหัดตบาศ สงฆ์ทำอุโบสถต้องอาบัติปาจิตตีย์ คนนอกนั้นอยู่ในหัดตบาศ สงฆ์ทำอุโบสถต้องทุกกฏฯ

ก่อนจะทำอุโบสถ พึงทำบุพพกิจบุพพกรรมก่อน ถ้าภิกษุหนุ่มไม่เป็นไข้ให้ภิกษุหนุ่มทำ หรือมีสามเณรหรือคนวัด ก็ให้สามเณรหรือคนวัดทำก็ได้

ภิกษุใดรู้อุโบสถ 9 อุโบสถกรรม 4 ปาฏิโมกข์ 2 ปาฏิโมกข์เทศ 9 หรือ 5 ภิกษุนั้นชื่อว่า ผู้ฉลาด ควรสวดปาฏิโมกข์ได้.

ภิกษุอยู่องค์เดียว พึงทำบุพพกิจบุพพกรรมไว้รอภิกษุอื่นจนหมดเวลา เห็นไม่มาแล้วพึงอธิษฐานว่า อชช เม อุโปสโต ปณณโรโส ถ้าเป็นวัน 14 คำก็เปลี่ยน ปณณโรโส เป็น จาคุททโท

ภิกษุอยู่ 2 รูป พึงทำกิจทั้งปวงไว้รอภิกษุอื่นอีก เมื่อหมดเวลาแล้ว ไม่มีภิกษุอื่นมา พึงแสดงอาบัติแล้วบอกบริสุทธิ์แก่กันและกันว่า ปริสุทโธ อห อวาโส ปริสุทโธติ ม ชาเรหิ ผู้อ่อนพรรษากว่าพึงว่า ปริสุทโธ อห กนเต

ปรีสุทโธติ นั ฐาเรถ.

ภิกษุอยู่ด้วยกัน 3 รูป พึ่งทำบุพพกิจบุพพกรรมไว้รอภิกษุอื่น เห็นว่าไม่มีมาแน่แล้ว พึ่งประชุมกัน ภิกษุผู้ฉลาดรูปหนึ่งพึ่งตั้งคณะผู้คิดว่า สุณนตุ เม ภนเต อายส มนตา อชชูปโสถ ปณณโรโส ยทายสมนตานิ ปตตกลลั มย อญญมญญู ปาริสุทธิ อุโปสถั กเรยยาม แล้วพึ่งบอกบริสุทธิซึ่งกันและกัน คำบอกบริสุทธิเหมือนกล่าวแล้วข้างบนนั้นพึ่งใช้เฉพาะบทหลัง เปลี่ยนแต่คำ ภนเต เป็น อาวุโส ตามสมควรแก่ความเป็นผู้แก่ก่อนเท่านั้น ภิกษุตั้งแต่ 4 รูปขึ้นไป พึ่งสวดปาฏิโมกข์ เมื่อไม่มีอันตรายพึ่งสวดจนจบ ถ้ามีอันตรายอย่างใดอย่างหนึ่ง พึ่งสวดย่อได้ อุเทศที่ยังไม่ได้สวด พึ่งประกาศด้วยสุตบท.

อันตรายแห่งอุโบสถอันเป็นเหตุให้สวดปาฏิโมกข์ย่อได้ มี 10 อย่างคือ 1. ราชนคราโย พระราชาเสด็จมา 2. โจรนตฺราโย โจรมาปล้น 3. อคคยนตฺราโย ไฟไหม้ 4. อุทกนตฺราโย น้ำท่วม 5. มนุสฺ สนตฺราโย มนุษย์มามาก 6. อมฺ นุสฺ สนตฺราโย ฝึเข้าภิกษุ 7. พาลนตฺราโย สัตว์ร้ายมา 8. สิริสฺปนตฺราโย งูเลื้อยมาในที่ชุมนุม 9. ชีวิตนตฺราโย อันตรายแห่งชีวิต 10. พหฺมจฺรยนตฺราโย อันตรายแห่งพหฺมจฺรย เมื่ออันตราย 10 อย่าง อย่างใดอย่างหนึ่งมีนาถึงสวดปาฏิโมกข์ย่อตั้งแต่อุเทศที่ 2 เป็นต้นไป อันตรายมีมาในเวลากำลังสวดอุเทศใดค้างอยู่พึ่งประกาศด้วยสุตบท แต่อุเทศนั้นไป นิทานุเทศสวด ยังไม่จบอย่าพึ่งประกาศด้วยสุตบท ไม่มีอันตรายพึ่งสวดโดยพิสดารจนจบ อุเทศแห่งปาฏิโมกข์ 9 คือ นิทานุเทศ 1 ปาราจิกุเทศ 1 สังฆาติเสตฺสูทเทศ 1 อนิยคฺอุเทศ 1 นิสสัคคิยฺุเทศ 1 ปาจิจฺยุเทศ 1 ปาฏิเทศนียุเทศ 1 เสขิยฺุเทศ 1 สมถุเทศ 1 ปาฏิโมกฺขุเทศ 5 นั้นรวมตั้งแต่ อนิยต ถึงเสขิยวัตร เข้ากันเรียกว่า วิตถาการุเทศ จึงมีอุเทศเพียง 5 ประการ อุเทศนี้สำหรับกำหนดในการสวดย่อในเมื่อมีอันตราย ที่นิยมใช้กันอยู่กำหนดด้วยอุเทศ 9 ประการ สะดวกในการใช้ประกาศด้วยสุตบท.

สุตบทนั้น คือ ประกาศว่า อุเทศนอกจากที่ สุตา คช อายสมนเตหิ จตตาคฺร ปาราจิกา ฐมมา ฯลฯ สุตา โข อายสมนเตหิ สตตาคิรณสมถา ฐมมา เอตฺตคณตสส ภควโต สุตตาคตฺ สุตตปริยาปนฺนํ อนวทตฺมาตํ อุทเทสํ อากจฺจติ ตตถ สพเพหฺว สมกเคหิ สมโมทนาเนหิ ลิกขิตพฺพ.

2. ปวารณากรรม เป็นวินัยกรรมอย่างหนึ่ง ทรงบัญญัติให้ทำในวันสิ้นสุดแห่งการจำพรรษา ด้วยจุดประสงค์คล้ายอุโบสถกรรม และทรงอนุญาตให้ทำแทนอุโบสถในวันนั้นด้วยบุพพกิจ บุพพกรรมลักษณะ 4 และวันประชุมทำปวารณากรรม ก็เหมือนอุโบสถกรรมทุกประการ.

ภิกษุหนึ่งรูปพึ่งอธิษฐานว่า อชช เม ปวารณาปณณโรสี อธิญฺฐามิ ภิกษุ 2 รูป พึ่งปวารณากันและกันทีเดียว ไม่ต้องตั้งผู้ตติ ภิกษุ 3-4 รูป พึ่งตั้งคณะผู้ตติว่า สุณนตุ เม ภนเต อายสมนโต อชชปวารณา ปณณโรสี ยทา ยสมนตานิ ปตตกลลั มย อญญมญญู ปวาเรยยาม แล้วพึ่งปวารณากันและกัน ถ้ามีภิกษุตั้งแต่ 5 รูปขึ้นไป พึ่งทำสังฆปวารณาตั้งผู้ตติว่า สุณนตุ เม ภนเต สงโฆ อชช ปวารณา ปณณโรสี ยทิ สงฆสส ปตตกลลั สงโฆ ปวารย แล้วพึ่งปวารณาตนต่อสงฆ์ที่ละรูปตามลำดับพรรษา ถ้าระบุประการให้เปลี่ยนตอนท้ายเป็นดังนี้ ถ้าปวารณา 3 หน พึ่งว่า เววาจิกํ ปวาเรยย ถ้าปวารณา 2 หน พึ่งว่า เทวตฺวาจิกํ ปวาเรยย ถ้าปวารณาหนเดียว พึ่งว่า สมานวสสิกํ ปวาเรยย คำปวารณาต่อสงฆ์ว่า สงฆม ภนเต ปวาเรมิ ทิฏฺฐเฐน วา สุตฺเตน วา ปริสฺงกาย วา วทนตุ มํ อายสมน โต อนุกมปี อุปาทย ปสสนโต ปฏิกฺกิสสามิ ภิกษุอ่อนกว่าพึ่งเปลี่ยน อาวุโส เป็น ภนเต

คำปวารณาตนต่อคณะว่า อหิ อาวุโส อายสมนเต ปวารามิ ฯลฯ วทนตุ มํ อายสมนโต อนุกมปี อุปาทย ปสสน

โต ปฏิภิกขิตสสามิ ภิกขุผู้อ่อนกว่าพึงเปลี่ยน อาวุโส เป็น ภนเต ถ้า 2 รูปจึงเปลี่ยน อยสมนเต เป็น อยสมนคัม
เปลี่ยน อยสมนโต เป็น อยสมมา

3. จีวรกรรม ไตรจีวร คือผ้าสังฆาฏิ 1 ผ้าอุตตราสงค์ 1 ผ้าอังตราวาสก 1 ต้องตัดเย็บทำให้ถูกต้องตามลักษณะให้ได้
ประมาณ และข้อมสี่ให้ได้สี่ ทำพินทุกปยะ แล้วจึงอธิษฐาน จะไม่ตัดไม่ควร เพราะทรงห้ามไว้ว่า อย่าทรงผ้าที่
ไม่ได้ตัด ภิกษุใดทรง ภิกษุนั้นต้องอาบัติทุกกฏ.

วิธีตัดผ้านั้น ทรงวางแบบไว้ในคัมภีร์ขันธกะ จะแสดงแบบจีวร 5 ชนิด เป็นตัวอย่าง ชนิดหนึ่งๆ แบ่งออกเป็น
2 ท่อนๆ ยาวเรียกว่า มณฑล ท่อนสั้นเรียกว่าอัทธมมณฑล แผ่นผ้าเล็กยาวตามมณฑล ชนิดกลางเรียกว่า วิวัฏฏะ
แผ่นผ้าเล็กสั้นตามอัทธมมณฑล ชนิดกลางเรียกว่า อนุวิวัฏฏะ แผ่นเล็กในระหว่างมณฑลกับอัทธมมณฑล
เรียกว่า อัทธกุลี แผ่นเล็กยาวตามมณฑลเรียก กุลี อัทธมณฑลที่ถูกคอกในเวลาห่มเรียกว่า คเวยยะ อัทธ
มณฑลที่ถูกแข้งในเวลาห่มเรียกว่า ชังเขยยะ อัทธมณฑลที่ถูกมือในเวลาห่มเรียกว่า พาหันตะ แผ่นผ้าทาบริม
โดยรอบเรียกว่า อนุวาท ทรงอนุญาตให้มีลูกศม รังคุมติดที่มุมชายล่างกันผ้าเล็กและที่ผูกคอกันผ้าหุด.

ประมาณกว้างยาวตามขนาดของผู้ใช้ แต่ต้องไม่เท่าหรือเกินสุดจีวร สุดจีวรนั้นกว้าง 6 คืบ ยาว 9 คืบ โดยคืบ
พระสุคต ถ้าตัดผ้าชนิด 5 ชนิด หนึ่งๆ กว้าง 24 นิ้ว ชนิด 7 ชนิดละ 17 นิ้ว 1 กระเบียด ชนิด 9 ชนิดละ 13 นิ้ว
2 กระเบียด ชนิด 11 ชนิดละ 11 นิ้ว อนุวาท 6 นิ้ว เมื่อประกอบกันเข้าแล้ว เป็นจีวรกว้าง 3 สอก 1 คืบ ยาว 5 สอก
2 กระเบียด โดยวัชตภิประมาณคือ นิ้ว คืบ สอก ช่างไม้ เป็นประมาณที่พอดี พึงตัดจีวรตามแบบนี้.

สุดประมาณนั้นคือ 5 กระเบียดครึ่ง เป็น 1 นิ้วพระสุคต 12 นิ้วเป็น 1 คืบ 2 คืบ เป็น 1 สอก เมื่อเทียบกับวัชตภิ
ประมาณเป็นดังนี้ 16 นิ้ว 1 กระเบียด ช่างไม้เป็น 1 คืบพระสุคต จีวรที่ตัดตามแบบข้างบนนี้จึงเล็กกว่าสุดจีวร
ในผ้า 3 ผืนนี้ ทรงอนุญาตให้ทำผ้าสังฆาฏิ 2 ชั้น อุตตราสงค์ 1 ชั้น อังตราวาสก 1 ชั้น สำหรับผู้ใหม่ ถ้าเป็นผ้าเก่า
ทรงอนุญาต ผ้าสังฆาฏิ 3 ชั้น 4 ชั้น ผ้าอุตตราสงค์ 2 ชั้น ผ้าอังตราวาสก 2 ชั้น ถ้าเป็นผ้าบังสกุลทรงอนุญาตให้ทำ
ได้ตามต้องการ จะกี่ชั้นก็ได้ แล้วแต่จะพึงอุตสาหกรรม